Tour du Boer

REIS DAG BOEK

Een ontdekkingsreis met de fiets door Groningen, op zoek naar boeren die natuur en landbouw in hun bedrijf laten samengaan

Tour du Boer

REIS
DAG
BOEK

Colofon

Tour du Boer Reisdagboek

Juli 2018 / Natuur en Milieufederatie Groningen
Tekst: Jasper Tiemens
Vormgeving: Annike Frenken
Redactie: Silla Schouwstra
Druk: Provincie Groningen

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door

provincie groningen

Wij worden gesteund door
NATIONALE POSTCODE LOTERIJ

Jasper Tiemens op tour du boer

Sinds maart 2017 werkt Jasper Tiemens bij de Natuur en Milieufederatie Groningen (NMG) als projectleider Natuur en Landbouw. Om alles te weten te komen over duurzame landbouw in Groningen, stapte hij in de zomer van dat jaar op de fiets om de provincie Groningen te doorkruisen. Zijn verslag van deze Tour du Boer is nu gebundeld in dit reisdagboek. Beleef zijn reis mee en lees over dwarsliggers, pioniers en vastberadenheid. Over avontuur en liefde voor alles wat leeft. Over uit de kast komen als natuurinclusief, proefveldjes, veldleeuweriken, en varkens als natuurbeheerders. Over humus en bodembeheer, niet-kerende grondbewerking, het wonder van Scheemda en 3D-gewassen.

"Ik tekende een route op een kaart van Groningen, pakte mijn tent in en stapte op de fiets. Nooit had ik kunnen bedenken hoe mooi en waardevol deze Tour du Boer zou worden. Op de fiets zie je hoe mooi de uiteenlopende landschappen van Groningen zijn en hoe belangrijk maatwerk in de regio is. Ik ben er trots op te kunnen zeggen dat de gebundelde verslagen een unieke kijk in de keuken bieden van de duurzame landbouwers van Groningen, de potentie die er is en de hobbels die nog genomen moeten worden. Waar hebben de boeren allemaal mee te maken? Wat vinden ze van steeds minder weide- en akkervogels op hun land? Hoe denken ze dat de landbouw in Groningen er uitziet over vijftig jaar? Waar hebben ze behoefte aan? Wat is hun boodschap voor de consumenten waar ze hun voedsel voor produceren?

Daarnaast ben ik onder de indruk van alle gastvrijheid die ik heb mogen ervaren en wil iedereen die ik ontmoet heb bedanken voor hun tijd en enthousiasme en de waardevolle gesprekken.

De Provincie Groningen kiest heel duidelijk voor natuurinclusieve landbouw, ondersteunt akkerpilots met gedegen onderzoek en ziet het belang van regie op locatie. Daarnaast is er bij gebiedspartijen en veel boeren het enthousiasme en de wil om samen te bouwen aan een natuurinclusieve landbouw in Groningen. De boeren staan in deze transitie centraal, maar ook draagvlak onder inwoners is van groot belang. Samen met boeren, inwoners, gebiedspartijen en overheden bouwt de NMG graag mee aan deze noodzakelijke verduurzamingsslag."

Jasper Tiemens
Natuur en Milieufederatie Groningen

natuur en milieu groningen
federatie

ROUTE

1. Ande niedijk in Enumatil
2. Sierd en Kris Posthumus in Zuidhorn
3. Gert-Jan Stoeten in Zuidhorn
4. Proefboerderij Kollemerwaard
5. Waddenmax in Hornhuizen
6. Landgoud in Kloosterburen
7. Waddenvarkens in Uithuizermeeden
8. Eikemaheert in Loppersum
9. De Graanrepubliek in Finsterwolde
10. Slijter Bij Thijs in Vlagtwedde
11. Rineke Dijkinga in Sellingen
12. Westeresch in Veele
13. Peter Harry Mulder in Muntendam

Hunnebedden en Brinkdorpen

Mijn eerste etappe begint langs hunebedden en door brinkdorpen. Na een stukje Westerkwartiers coulissenlandschap ga ik linksom het Leekstermeer en rijd ik via Lettelbert langs de Drie Polders, waar een 2000 hectare groot waterbergingsgebied komt. Bij Enumatil moet ik zijn voor mijn eerste adres.

Groningse Blaarkoppen

'Als ik ga snakken moet je het zeggen!' Arjen Boer vertelt met passie over zijn biologisch melkveebedrijf Ande Niedijk, met Blaarkoppen voor zowel melk als vlees. Gert-Jan Stoeten, voorman van Collectief West is ook aangeschoven en amuseert zich over de terloopse opmerking. Gert-Jan heeft ook Blaarkoppen, dus ze zijn collega's. Het collectief is de organisatie die in West-Groningen het agrarisch natuurbeheer regelt voor 400 boeren.

Het gezelschap is compleet met Margot Faber. Ze is een nieuwe beleidsmedewerker landbouw van de Provincie Groningen en wilde graag bij een paar adressen aanschuiven.

We zitten prachtig in de voortuin. Niet geheel onhandig, want zo kan Arjan een oogje in het zeil houden op de twee nieuwe kalfjes die verderop afgelopen nacht geboren zijn. Margriet Knol, de vrouw van Arjen, komt aanlopen met koffie en koek. Ze vertelt verwonderd hoe Arjen kon horen of de koe een persloei of een begroetingsloei liet horen voor het kalf.

LOEI LOEEI

Arjen Boer

Gert-Jan Stoeten

Margot Faber

Arjen Boer legt uit hoe het is om boer te zijn in Nederland en switcht moeiteloos tussen de praktijk op zijn bedrijf, zijn bespiegelingen op de regelgeving vanuit EU en beslissingen van de staatssecretaris of juist het gebrek daaraan. Beide mannen komen met zoveel informatie dat ik er voor deze blog even een paar dingen uit gepikt heb.

Arjen vindt dat schaalvergroting onvermijdelijk is. Hijzelf heeft zijn hele carrière te maken gehad met het melkquotum, de beperkende factor voor de grootte van melkveehouderijen. Dat systeem werd afgeschaft op 1 april 2015. Mooi, dachten veel boeren toen, dan kan ik flink groeien! Een misvatting. De EU greep in, en zei tegen Nederland 'hoe je het doet weet ik niet, maar de mestproductie is veel te hoog geworden en moet weer teruggeschroefd.' De EU had nog een stok om mee te slaan. Nederland heeft namelijk een uitzondering ten opzichte van veel andere landen in de EU en we mogen meer mest produceren. Dit heet de derogatie. Nog meer mest betekende het einde van deze uitzondering en dan zouden veel boeren in grote problemen komen.

Staatssecretaris van Dam sleutelde een plan in elkaar, samen met een reeks van fosfaatreductiemaatregelen. Voor Arjen Boer heeft dit gevolgen. Zijn bedrijf was de afgelopen jaren ook gegroeid. Met de ingreep van de EU zal hij een paar koeien naar de slacht moeten brengen. Vervelend, ook omdat hij net had geïnvesteerd. Wrang zelfs, omdat hij met zijn biologische bedrijf geen onderdeel van het probleem was.

Natuurinclusieve landbouw

Ik vraag Arjen Boer naar natuurinclusieve landbouw. Hij heeft altijd ingezet op grondgebondenheid en heeft ruim voldoende grond om de mest van zijn bedrijf kwijt te kunnen raken. Ook het voer produceert hij grotendeels zelf. De bodem is hier voornamelijk klei op veen en daarom kan er alleen gras worden verbouwd. Zo wordt ook oxidatie van de onderliggende veenlaag tegengegaan. Door het verteren van deze veenlagen kan de bodem inklinken en komt veel Co2 vrij.

Toekomstige groeimogelijkheden

En voor de toekomst? Nu is de regelgeving nog onduidelijk. Maar de beperkende factor voor een boer zal binnenkort het fosfaatrechtensysteem zijn. Fosfaat zit in mest, en de rechten zullen verhandelbaar worden. Voor boeren dus enorm belangrijk. Gert-Jan is sceptisch over wat de komst van fosfaatrechten zal betekenen voor de toekomst van de landbouw in Nederland. Het fosfaatrechtensysteem lijkt nu vooral schaalvergroting te stimuleren.

Flexibel peilbeheer

Arjen Boer zou graag met het waterschap meer doen aan flexibel peilbeheer, zodat ze met natte zomers het peil naar beneden kunnen doen en in droge periodes omhoog. Helaas is het waterschap op dit moment een te logge organisatie om op de hectare te kunnen opereren.

Het land van Arjen Boer was eerder toegewezen voor agrarisch natuurbeheer, maar dat werd stopgezet door de provincie door te weinig resultaten met weidevogels. Arjen Boer vindt dit jammer, maar denkt ook dat er gebieden vlakbij zijn die veel slimmer kunnen worden ingericht voor weidevogels. Zijn weilanden zijn wel zeer kruidenrijk, en de paardenbloemen die er staan halen sporenelementen uit diepere lagen dan Engels Raaigras; sporenelementen die voor de koe essentieel zijn.

Op grond van het Drents Landschap weidt hij ook extensief. Ook heeft hij een 'potstalsysteem' waardoor hij vaste mest kan uitrijden op zijn land. Een feest voor het bodemleven! Arjen Boer benadrukt wel graag hoe de verhouding volgens hem ligt: hij ziet natuur als bijproduct van normale agrarische productie. Hij kijkt uit naar de ideeën van FrieslandCampina om boeren te belonen voor natuurinclusiviteit. Het zou echt impact hebben, als boeren worden gestimuleerd met hun natuurinclusieve maatregelen. Zo'n 80% van de melkveehouderijen is bij FrieslandCampina aangesloten.

EU-beleid te slap

Beide mannen vinden het EU-beleid over de vergroening zoals die op dit moment is, veel te slap. Gert-Jan kan zich goed voorstellen dat de belastingbetaler daar vragen over heeft. Boeren krijgen een premie per hectare, maar wat doen ze hiervoor in maatschappelijke zin?

Agrarisch natuurbeheer

Agrarisch natuurbeheer is de laatste jaren behoorlijk getransformeerd. En dat was ook nodig. Uit onderzoek bleek agrarisch natuurbeheer duur en ineffectief. Het huidige agrarisch natuurbeheer met de collectieven is volgens Gert-Jan Stoeten meer op gebiedsniveau ontwikkeld, intensiever en beter doordacht. De collectieven kijken ook verder dan hun verplichtingen. Weidevogelmonitoring wordt door Collectief West intensief ingezet om doelen te bereiken. Voor de uitrol van natuurinclusieve landbouw zouden ze ook een rol kunnen spelen.

De kloof tussen boer en inwoner

Sociaal gezien vinden de mannen ook dat boeren nog wat te veel onder elkaar zijn. Boeren konden altijd hun gang gaan. Nu dat minder is, zou het slim zijn als boeren meer toenadering zoeken naar inwoners en consumenten. Inwoners hebben op hun beurt weinig kennis van huidige agrarische productie en beseffen nog te weinig wat er allemaal komt kijken bij een boerenbedrijf. Dat inzicht zou kunnen helpen bij meer bewust koopgedrag, maar wellicht ook meer begrip voor agrarische activiteit die vaker weerstand oproept, zoals veel mest injecteren en grote trekkers op kleine landweggetjes.

We fietsen even naar een stuk land waar ook net een kalf geboren is. De moeder loeit ons wat zenuwachtig toe. Het is een klein perceel. Arjan Boer vindt dit mooi en houdt hier graag de landschapsstructuur en kleinschaligheid in stand. We nemen afscheid en ik bedank Arjen Boer hartelijk voor zijn tijd en verhaal.

Weidevogelsucces en vogelende boeren

Gert-Jan en ik fietsen door het landschap ten zuiden van Zuidhorn en hij vertelt over het weidevogelsucces dat ze hier boeken. Hij kent alle boeren hier goed en er zitten een paar fanatieke vogelaars bij die, met gezond gevoel voor competitie, het net iets leuker vinden als ze meer weidevogels op het land hebben dan de buurman. Ik word hierin bevestigd als we het erf opdraaien van een buurman van Gert-Jan, Sierd Posthumus. In de voortuin staat een grote telescoopkijker op het land gericht. We schudden hem de hand en we worden direct overhoord over het aantal ooievaars waaraan we voorbij waren gefietst.

Sierd Posthumus

Kris Posthumus

Regulier bedrijf, met effectief weidevogelbeheer

Ook hier weer is de ontvangst hartelijk en Kris, de zoon van Sierd die ook in de maatschap zit, schuift aan. Sierd is ook bestuurslid bij Collectief West en Kris is lid van de jongerenraad van FrieslandCampina. Ook deze mannen zijn weer heel bewust bezig met de context van hun bedrijfsvoering en onderwerpen als natuurinclusieve landbouw. Ze zijn fanatiek bezig met weidevogels, maar werken niet biologisch. Sierd vindt het verschil tussen hun bedrijfsvoering en een biologische niet zo groot. Ze gebruiken weinig kunstmest en kunnen de stap ook niet makkelijk maken. Gert-Jan Stoeten prijst dit bedrijf als regulier bedrijf met effectief weidevogelbeheer en brede kijk op duurzaamheid. Ze hebben weidevogels echt teruggehaald naar dit gebied en beheren een mooie plasdras plek. Ze kijken verder dan agrarisch natuurbeheer. Ook hier is de opvatting dat grootschaligheid niet per definitie slecht is en zelfs natuurinclusieve landbouw kan ondersteunen.

De grote ligboxstallen zijn soms zelfs geweldig voor de koeien, volgens Kris. Zelf zijn ze ook gegroeid van 80 naar 120 koeien. Het bedrijf is er alleen maar duurzamer op geworden. Toch is dit niet van groot belang. Als ze een mooi bedrijf kunnen runnen met 80 koeien, dan zouden ze daar zeker voor gaan.

"Grondgebondenheid wordt te veel opgehemeld"

Grondgebondenheid wordt ook te veel opgehemeld vinden ze. Het is niet per definitie beter als mest op eigen land kan worden gebruikt of op het land van een buurman die akkerbouwer is.

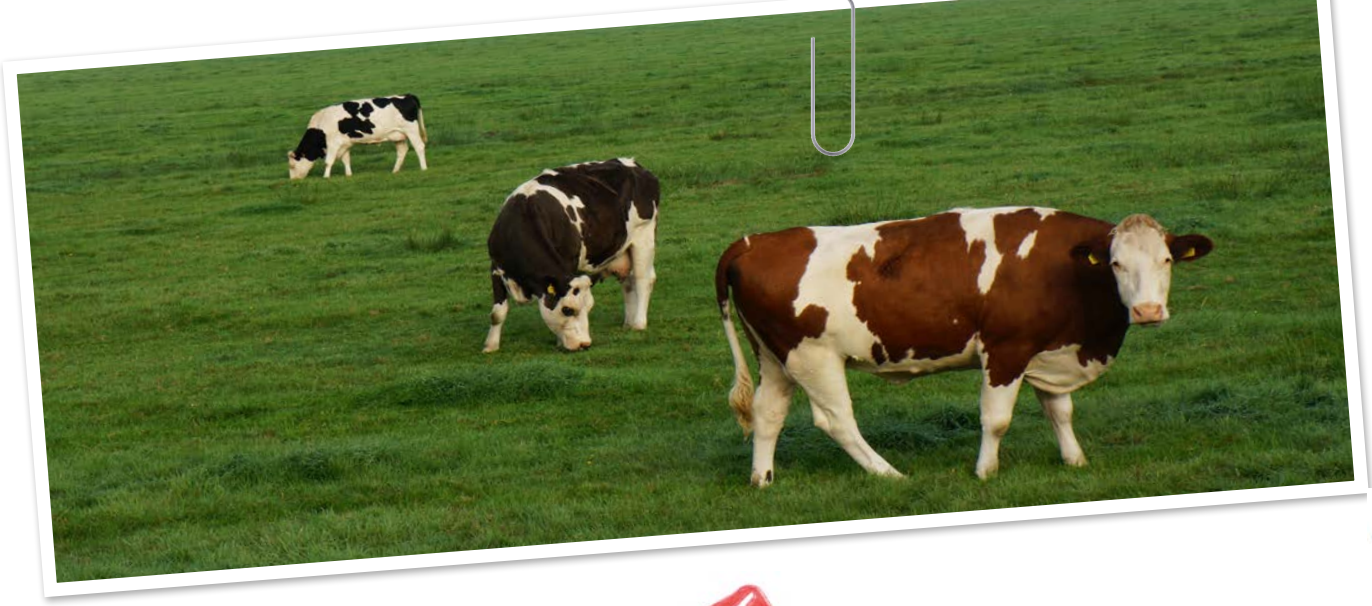

Natuurinclusief

De term natuurinclusieve landbouw ligt ook hier weer direct op de slachtbank. Wanneer is een maatregel natuurinclusief? Nu is dit nog volledig onduidelijk. Kris zit wel bij FrieslandCampina, maar weet nog niet hoe het puntensysteem van FrieslandCampina eruit komt te zien. Hij vermoedt dat dit nog geen grote impact op de melkprijs zal hebben.

Kris adviseert direct om vooral te focussen op de reguliere landbouwer. Daar valt de meeste winst te halen. Boeren kunnen op meerdere manieren gestimuleerd worden.

De toekomst van de melkexport

Ik vraag naar de toekomst van de melkexport. Nu gaat ongeveer tweederde van de hoeveelheid melk over de grens. Is dat houdbaar voor de toekomst? Kris vindt van wel, en het is ook niet te stoppen, boeren in Nederland hebben te veel geïnvesteerd. Hij denkt dat het belangrijk is dat je je op die internationale markt moet blijven onderscheiden. Nederlandse melk is altijd van hoge kwaliteit geweest en bijvoorbeeld weidemelk of natuurinclusieve productie zou dat unique selling point kunnen zijn.

Consumentengedrag steekt

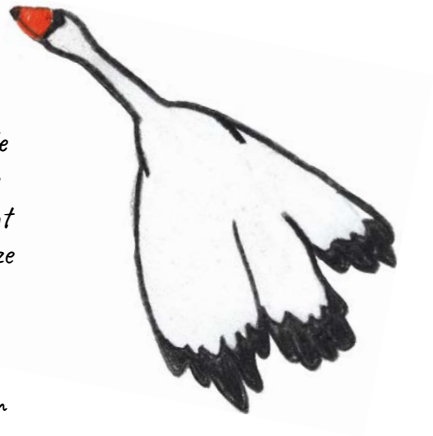

Gezien het feit dat de meeste melk over de grens gaat, is de impact van de Nederlandse consument beperkt. Toch steekt het de drie mannen dat burgers enerzijds vooral voor de goedkope producten gaan en anderzijds zich kritisch uitlaten over dierenwelzijn en grote trekkers in het landschap. Veel, vaak technische, aspecten van hun bedrijfsvoering, kent die burger minder goed en dat maakt het inleven in de boer moeilijk. Het zou helpen als ze zich meer zouden verdiepen in de bedrijfsvoering van de boer.

Het opleggen van regels aan de boer, maar dit niet doorrekenen aan de consument, is ook niet wenselijk. Wat dat betreft zouden de overheid, de retail en de consument samen moeten oplopen in het verduurzamen.

Sierd vertelt dat zijn vader ook al met vogels bezig was en speciale vogelhoekjes creëerde. Sierd is aangestoken met het virus en hoopte ook zijn zoon te infecteren. Kris is geen vogelliefhebber, maar vindt het wel belangrijk dus hij zal het beleid zeker voortzetten.

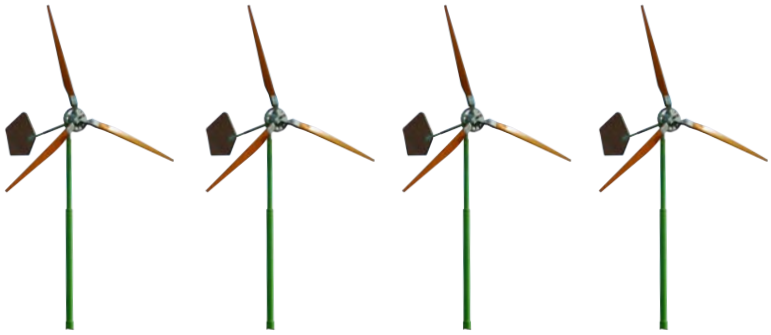

Kleine windmolens

Er volgt nog een geanimeerd gesprek over landbouw in internationale context, de ontwikkeling van intensieve landbouw en de impact van reguliere landbouw op het milieu. Ook de sociale impact op het leven van de boer komt voorbij. We lopen nog even naar de windmolens van de Groningse start-up E.A.Z. Wind. Mooie kleine molens, die er voor zorgen dat ze energieneutraal kunnen werken. Ook hier bedank ik weer voor de hartelijke ontvangst, waarna Gert-Jan en ik vertrekken naar zijn bedrijf iets verderop richting Zuidhorn.

Gert-Jan Stoeten

Gert-Jan is nog maar een paar jaren parttime extensieve boer met ongeveer 60 koeien van verschillende soorten sobere vleesveerassen. Hij laat ze lopen op 80 hectare land, op meerdere plekken in Groningen op pachtgrond van natuurbeherende instanties zoals het Groninger Landschap en Natuurmonumenten. Dichterbij huis, maar ook aan de rand van de stad bij Kardinge waar hij ook het vlees verkoopt aan buurtbewoners. Het is nagenoeg onmogelijk om te beginnen als reguliere boer, en op deze manier hoeft hij niet enorm te investeren. Hij heeft al wel een mooie open stal neergezet, fraai bekleed met zwarte planken. Hij zit in de overschakeling naar biologisch. In tegenstelling tot bijna alle boeren staat zijn landbouw ten dienste van de natuur. Door de eerder genoemde fosfaatreducerende maatregelen heeft ook Gert-Jan zijn veestapel moeten inkrimpen.

Hij merkte dat het in zijn dialoog met andere boeren helpt dat hij zelf ook boer is. Hij is daardoor meer in staat het groepsgevoel bij boeren te mobiliseren. Ook met Gert-Jan praat ik nog lang door, ook over de toekomst van de collectieven, maar moet wel afscheid nemen voor mijn tocht naar het Hogeland.

Camping Hogeland

Ik had de hele dag prachtig weer, en kom 's avonds voldaan aan op de camping in Vierhuizen. Ik zet de tent op, kook mijn potje en praat met een andere eenzame fietser, Matthijs uit Groningen. Ik vertel over mijn tour en we raken aan de praat. In zijn leven is niet veel ruimte voor uitgebreid koken en de herkomst van zijn voedsel. Mijn initiatief fascineert hem wel, en door zijn belangstelling vergeet ik bijna wat ik nog moest doen: een blog schrijven! Ik geniet na van de hartelijkheid en stop vermoeid met schrijven in de wetenschap dat ik nog maar een fractie heb gedeeld van de besproken onderwerpen.

DAG 2

Het is dag 2, en net als gisteren staan drie adressen op de agenda. Om acht uur ben ik welkom op de Proefboerderij Kollemerwaard van Stichting Proefboerderijen Noordelijke Akkerbouw (SPNA). Paspoort mee, want ik begeef me hier een paar honderd meter over de grens in Friesland! Gelukkig komt Michiel Bus, de uitvoerend bestuurder van de SPNA, uit Ol' Pekel dus kunnen we gewoon Nederlands praten. Het is wel lekker vroeg, en dat komt doordat verslaggever Nico Zwart van RTV Noord ook even een item met ons beiden wil maken.

Michiel Bus

Teeltonderzoek

Michiel vertelt dat de SPNA twee proefboerderijen heeft. We zijn nu bij één, de andere staat in Ebelsheerd met een focus op graan. Deze in Kollumerzwaag houdt zich vooral bezig met pootaardappelteelt. Naast praktijkonderzoek naar rassen, ziekteresistentie, bestrijdingsmiddelen, bemesting etc., is het ook gewoon een productiebedrijf met in totaal 50 hectare biologische landbouw en 80 hectare gangbare landbouw. Nico concludeert: een lab op een weiland.

Fytoftora

Natuurlijk is de aardappelziekte Fytoftora een niet te vermijden onderwerp van onderzoek en wordt er naarstig gezocht naar een oplossing voor deze zeer besmettelijke en agressieve ziekte. In Groningen worden vooral pootaardappelen in het Noorden en zetmeelaardappelen in de veenkoloniën geteeld. Het onderzoek spitst zich toe op efficiëntieteelt, maar ze willen ook vooral een bijdrage leveren voor meer vitale en gezonde teeltsystemen en reduceren van bestrijdingsmiddelen en meststoffen. Michiel Bus merkt dat boeren hier ook steeds meer in geïnteresseerd zijn.

Natuurinclusief op de proefvelden

Interessant is het onderzoek op projectbasis. Voor de ontwikkeling van natuurinclusieve landbouw is een specifiek project leuk om ook even van dichtbij te bekijken. We springen in de auto en kijken uit over een wat kaal perceel en een stuk dat volgens Nico lijkt op een veld met onkruid. Het blijkt klaver te zijn. Michiel Bus vindt dit een revolutionaire proef. Hier wordt namelijk niet bemest, niet geploegd, niet gespoten, en alleen met trekkers van drie meter breed over de teeltbedden gereden. Op vijf hectare wordt gerouleerd in 6 blokken voor de vruchtwisseling.

Bodemverbeteraars

Klavergewassen worden ingezet als groenbemester. Deze plant heeft de geweldige eigenschap dat hij stikstof uit de lucht bindt en in de bodem beschikbaar stelt aan andere planten. Na de oogst wordt dit gewas vaak gezaaid, men laat het even groeien en voor het zaaien van een nieuw gewas wordt het weer omgewoeld in de bodem. Gelukkig wordt dit steeds meer toegepast, ook in de reguliere landbouw.

De klaverplant is de spiegel van de bodem, aldus Michiel Bus. Dat bodemleven, structuur en processen van essentieel belang zijn wordt steeds duidelijker. Toch is hier nog spectaculair weinig over bekend. De natuur laat zich niet gemakkelijk vangen. Biodiversiteit in de bodem is ook van belang om sporenelementen en mineralen door planten te laten opnemen. Hij ziet dat de productie hier na zes jaar behoorlijk op peil is gebleven, ondanks dat er dus niet bemest wordt.

Ploegen funest

Michiel denkt dat het bodemleven actiever is geworden en dat het daardoor beter voedingsstoffen kan vrijspelen. Het lijkt ook dat het bodemleven hier verandert van meer bacteriën naar meer schimmels, en dat deze een grote rol spelen. Schimmeldraden komen alleen in meerjarige bodems voor, want ze hebben tijd nodig om te groeien. Ploegen zou dus funest zijn. Later zit ik weer met Michiel Bus alleen aan tafel en praten we door over hoe natuurinclusieve landbouw toekomstbestendig kan worden. Dat het moet, is evident, landbouw zal zich moeten schikken naar andere maatschappelijke wensen.

Puntensysteem

Michiel denkt dat het belangrijk is om een keurmerk op te zetten met een puntensysteem. Om te voldoen aan het keurmerk natuurinclusieve landbouw kunnen boeren een betere prijs krijgen voor hun product als ze punten behalen voor natuurinclusieve maatregelen. Door de veelheid aan keurmerken (Skal voor biologisch en Demeter voor biologisch dynamisch bijvoorbeeld) moet dit wel een sterk en onderscheidend merk zijn.

Waddengoud

Ook in de afzet gebeuren leuke dingen waarmee de boer een betere prijs krijgt voor zijn product. Veel biologische boeren vermarkten streekproducten met een zelf opgezet merk, zoals Waddengoud. Ook de Streekboer is een mooi initiatief. Toch blijft dit een niche, denkt Michiel Bus, en hij gelooft niet dat dit significant gaat toenemen. Het gevaar is ook dat de echte ondernemers niet aansluiten bij een streekmerk, maar vooral de idealistisch gedreven boeren en tuinders, en dat zijn er weer een stuk minder.

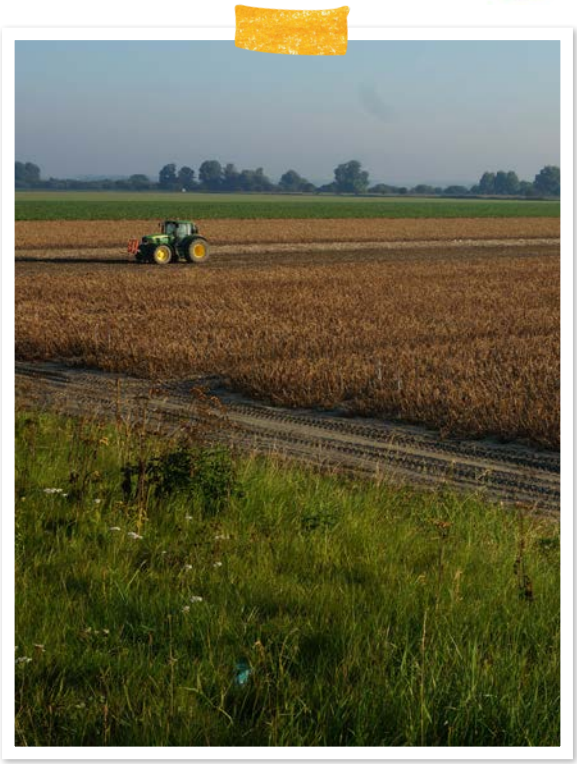

Rol van inwoners

Als ik vraag naar de rol van inwoners, ziet hij dat mensen graag roepen hoe belangrijk het landschap is, maar zich er niet financieel verantwoordelijk voor voelen. Vraag inwoners van het Westerkwartier naar een bijdrage voor het landschap en ze geven niet thuis. Het zal lastig worden om die band weer te herstellen.

Het stelsel van agrarisch natuurbeheer lijkt hem niet de manier om de integrale natuurinclusieve landbouw uit te rollen, omdat de agrarische collectieven weinig sturing hebben in bredere zin, bijvoorbeeld als het gaat om predatie en grondwaterpeil.

We praten nog even door over voedselbossen en dan ga ik weer op pad. De dag is inmiddels flink opgewarmd en ik fiets vanuit Zoutkamp met de wind in de rug door de uitgestrekte velden ten noorden van Zoutkamp.

Waddenmax

Max

Ben

Als het landschap iets kleinschaliger lijkt te worden en oude dijken in het landschap opdoemen kom ik aan bij mijn volgende adres: Waddenmax te Hornhuizen. Door vader Max worden koeien hier vanaf 2002 biologisch dynamisch gehouden op 80 hectare grond, met name voor de melk. Ze maken sinds 2006 eigen zuivelproducten die als streekproduct worden verkocht. Een vriendelijke man stapt van de trekker. Het is Ben, de zoon van Max. Hij heeft het bedrijf overgenomen en neemt me direct mee voor een rondleiding.

Biologisch dynamisch

Ik vraag naar de term biologisch dynamisch (BD), die voor mij altijd wat mystiek is gebleven. Het concept is bedacht door de Oostenrijkse filosoof Rudolf Steiner, die de natuur zag als een overal verbonden geheel. Hij was bezorgd over de net (begin vorige eeuw) uitgevonden revolutie in de landbouw: kunstmest. Hij ontwikkelde een concept voor zelfvoorzienende landbouw met een sterke focus op de samenhang tussen dieren, planten, bodem en de kosmos. Nederland kent 122 bedrijven die het keurmerk hiervoor mogen dragen: Demeter. Dit staat duidelijk op de producten en ziet u vooral bij de bio-winkels liggen. De boeren krijgen hiervoor een mooie prijs, die significant hoger ligt dan bij reguliere melkproductie.

Met Ben loop ik naar de ruimte waar hun zuivel wordt gemaakt, door zijn vrouw en zijn moeder, en ik zie daar lekkende zakken hangen. Kwark, zegt Ben, die ze een keer per week maken. Ook kaas, yoghurt en karnemelk maken ze zelf. Deze worden grotendeels verkocht in de omgeving.

Kringloop

Ik ontmoet ook Ben's vader, Max, die de rondleiding overneemt. Hij neemt me mee naar de potstal, waar ze de koeienmest mengen met stro. De kringloop staat hier centraal. Het mengsel wordt drie keer per jaar gecomposteerd en als vaste mest uitgereden op het land. Ze maken zelf het voer, met ook eigen krachtvoer. Weidegang is ook belangrijk. Kalfjes krijgen nog drie maanden moedermelk en de koeien behouden hun hoorns. Geen probleem, zegt Ben later daarover. Je stalruimte moet wel lekker ruim zijn. Er komt meer kijken bij de biologisch dynamische aanpak; zo is ook het werken met de zaaikalender van belang, en wordt zo nu en dan een complex systeem van kruidenmengsels in afgevallen koeienhoorns gestopt, die vervolgens worden ingegraven in de grond op het erf. Er zijn ook BD-boeren die veel praten met de koeien. Ben heeft daar weer wat minder mee, maar zo kan elke BD-boer zijn eigen koers varen. Wel komen BD-boeren vaak samen voor informatie-uitwisseling.

Grauwe kiekendief

Met Max fiets ik door de oude dijk naar hun land dat daarachter ligt. We zitten vlakbij de kwelders. Hij laat zien hoe ze voor de kruiden zorgen en vertelt dat ze samenwerken met Collectief Midden-Groningen. Ze krijgen een vergoeding voor een grote akkerrand die ze in drie stroken op verschillende tijden maaien voor een constant aanbod van nestgelegenheid en voedsel voor de vogels. Eén strookje blijft in de winter staan. Dit jaar hadden ze zes paartjes veldleeuweriken en de grauwe kiekendief komt af en toe langs. We zien een torenvalk en een buizerd loeren naar muizen. Akkerdistel wieden ze met de hand, om verruiging in de rand tegen te gaan.

Blauwborsten gesignaleerd

Het Collectief probeert de akkerranden op elkaar aan te laten sluiten. Ik zie dat de sloten vol staan met riet. Dat maaien ze niet vaak, en met resultaat: ze kregen te horen van het Collectief dat daar blauwborsten zijn gesignaleerd. We fietsen terug en Max ziet dat de koeien geen last hebben van de inmiddels drukkende deken van warmte. Ze staan lekker in de wind. Ik word uitgenodigd voor het het middageten, dat hier nog warm wordt gegeten. Met Ben en zijn vrouw Mieke praten we door over de reguliere landbouw en duurzaamheid. Wat een gastvrijheid aan de rand van de Waddenzee! Helaas moet ik weer door, naar het laatste adres van vandaag.

Landgoud

Ik fiets verder door het Hogeland en beland in één van de mooiste gebieden van Nederland. Kronkelende weggetjes, grote boerenschuren met prachtige voorhuizen en tuinen. De verkaveling is hier niet zo groot, anders dan wat je tegenwoordig vaak ziet in akkerbouwgebieden. Ook de boerderij van Landgoud is van grote schoonheid. Zorgvuldig opgeknapt door Ale Havenga, de boer op deze mooie plek bij Kloosterburen. Hij runt Landgoud vanaf 1981 en vanaf 2002 als biologisch landbouwbedrijf. Hij wilde geen onderdeel meer uitmaken van de reguliere landbouw. Hij noemt het 'substraatteelt gecorrigeerd met een chemokuur'. Die moet even indalen bij mij. Het is landbouw ondanks de natuur in plaats van landbouw met inachtneming van de natuur.

'substraatteelt gecorrigeerd met een chemokuur'.

Lol in bio

Bovendien is de reguliere manier van werken voor hem veel te saai. Hij kreeg in 2002 de lol weer in het boeren, en begon naast wat reguliere akkerteelt zoals bieten en aardappels met verschillende gewassen zoals witte aalbes, mosterdzaad, hop, winterpeen, baktarwe en spelt. Dit wordt grotendeels in de buurt verwerkt tot mooie producten zoals vruchtenwijn en bessensap, speltkoeken, mosterd en Gronings bier. Ale Havenga is parttime boer en parttime taxateur. Het was bijna niet gelukt af te spreken omdat hij misschien aan het oogsten zou zijn. Toch waren de omstandigheden niet ideaal en zitten we nu mooi in de tuin. Margot Faber van de provincie is ook weer aangeschoven, nieuwsgierig naar dit bedrijf.

Ale Havenga

Gevarieerde teelten

Het valt direct op hoe complex zijn bedrijfsvoering is met de verschillende gewassen. Het vereist maatwerk, en speciale kennis. Ale Havenga werkt graag samen maar is ook eigengereid. Bioboeren moeten veel zelf uitvinden en hij heeft bijvoorbeeld een speciale oogstmachine van 50 jaar oud en een vingerwieder. Een veelheid aan gewassen is niet alleen passie, maar ook noodzakelijk voor de vruchtwisseling die wordt vereist bij biologische landbouw. Elke zes jaar rouleert de teelt naar een ander perceel. Direct is duidelijk dat dit in goede handen is bij Ale, je merkt dat elke teelt zorgvuldig en met veel kennis wordt uitgevoerd. Hij maakt veel gebruik van loonwerkers. Inhoudelijke ondersteuning heeft hij in het netwerk Biowad. Biologisch aardappels telen is nog steeds erg moeilijk. De spelt is een soort oerspelt met specifieke eigenschappen, de smaak is nootachtig. Als we later rond het bedrijf lopen zien we de gekke hoge teelt van hop voor het bier dat door zijn zoon in de stad wordt gebrouwen. Hop groeit tot 20 meter hoog. De vrouwelijke bellen kunnen over twee weken worden geoogst.

Ale Havenga maakt zich zorgen om bestrijdingsmiddelen en de hele industrie die er bij hoort. Boeren spuiten zeer veel op de aardappels tegen Fytoftora, luis en schimmel. Round-up is het middel dat hier enorm veel wordt gebruikt. Het waterschap krijgt het niet meer uit het water gezuiverd, en dus zit het glyfosaat (de werkende stof van Round-up) in onze lichamen.

"Fascinerend hoe je een biotoop creëert door één slootkant niet meer te maaien"

Natuurinclusief

Het bedrijf ziet er picobello uit, en overal is aan de dieren gedacht. Hij vertelt het terloops, maar ik vond het een mooie gedachte dat hij oogst naar behoefte. De rest laat hij hangen. Er staan zonnebloemen voor de Putters. Ook de slootkanten maait hij om en om, met als resultaat een hoge dichtheid Rietzangers en Blauwborsten in de rietkragen.

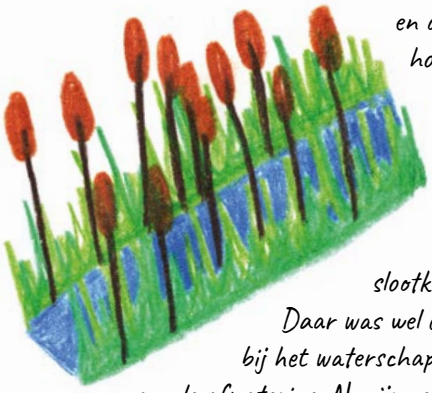

Fascinerend hoe je een biotoop creëert door één slootkant niet meer te maaien. Daar was wel een ontheffing voor nodig bij het waterschap, die kale slootkanten wil voor de afwatering. Nu zijn ze zo enthousiast dat ze de werkwijze ook elders inzetten. Het riet zuivert ook het water en zorgt juist voor minder belemmering van de waterdoorgang doordat het riet over de sloot valt en zo de groei van vlotgras tegenhoudt. Hij kreeg uiteindelijk subsidie van de provincie voor onderzoek.

Ploegen het liefst zo ondiep mogelijk

Ook agrarisch natuurbeheer werd hier uitgevoerd met negen meter brede zogenaamde trioranden, die ook bij Waddenmax werden toegepast, en op drie verschillende momenten in het jaar werden gemaaid. Dit werd helaas stopgezet, ondanks het succes. Ale heeft nog wel randen van drie meter breed, maar wil daar geen subsidie voor zodat het geen verplichting is. Hij heeft een gebiedseigen akkerrandenmengsel en maait ze wanneer hij dat wil om de melkdistels tegen te houden. Hij gebruikt klaver en soms Luzerne als groenbemester en de vaste potstalmest van Waddenmax waar hij weer stro aan levert. Een gezonde bodem is belangrijk. Hij gebruikt vaste mest en spuit met algenextract. Ploegen doet hij het liefst niet, en als het moet zo ondiep mogelijk.

Streekproducten

Als biologische producent krijgt hij een veel betere prijs dan bij gangbare teelt. We bewonderen zijn ontvangstruimte, alle producten staan hier uitgestald. Hij kijkt altijd naar nieuwe manieren om zijn afzet te regelen en ontwikkelt veel streekproducten, ook in samenwerking. De mosterd van Marne krijgt waarschijnlijk een biologische variant met een oorsprong die niet in Canada of Oekraïne ligt, maar dus weer als vanouds in het Hogeland.

Ale is bezorgd over het belang van de kostprijs ten opzichte van kwaliteit. We praten door over agrarisch natuurbeheer, Fytoftora, gentechnologie en bedrijven als Monsanto en de farmaceutische industrie. Ik stap weer op, bedank Ale hartelijk en neem weer afscheid van Margot.

Diek'n op het Hogeland

Voor mijn overnachtingsadres camping De Maarlandhoeve in Uithuizen moet ik nog even een flink eind fietsen. Met de wind in de rug zoef ik boven Pieterburen langs de dijk tussen de makke schapen door en steek daarna iets meer landinwaarts. Bij een kruising word ik resoluut herinnerd aan de dijkenbouwers: 'Dei nait wil diek'n mout wiek'n'. Geen speld tussen te krijgen, lijkt me. Ik rijd kilometers langs een oude dijk bij de Noordpolder en ben verrast door de natuur rond de kleine percelen bij deze dijk. Honderden putters, gele kwikstaarten, ijsvogels en bruine kiekendieven vliegen me rond de oren. Ik ruik de zee hier nog steeds, maar ook de lucht van varkensmest komt hier veel voorbij. Brabantse varkensboeren kunnen hier op het Groningse land deze streekproducten nog goed afzetten. Voor de regen lig ik in mijn tent en bereid mij voor op de adressen van morgen: Waddenvarkens en Eikemaheert!

DAG 3

Dag 3 van mijn tour. Als ik wakker word regent het pijpestelen. Een enorme wolk over Nederland. Ik bel Edwin Spa van Waddenvarkens of later ook kan, de wolk is rond 13:00 uur weggedreven. Geen probleem!

Edwin Spa

Ik pak snel mijn drijfnatte tent in en fiets van Uithuizen tot voorbij Uithuizermeeden de uitgestrekte polders in van de pootaardappelboeren. Klopt dit wel? Ik ben op zoek naar een kleinschalig varkensbedrijf maar zie alleen maar eindeloos aardappelland, en op de achtergrond de imposante windmolens en industrie van de Eemshaven. Het komt wat dystopisch op me over. Ah, er doemen een paar huisjes op. Als ik aankom, staat van een klein huis de deur open en zitten twee mannen aan tafel. Gerdt van Hofslot, een verslaggever van Dagblad van het Noorden, wilde hier ook graag aanhaken. Ik schuif snel aan..

Wars van betalingsrechten

Ik merkt direct dat ik met een heel ander soort ondernemer te maken heb. Edwin's bedrijf is geboren uit de liefde voor de dieren en heel kleinschalig. Er is veel aandacht voor dierenwelzijn en voor de kwaliteit van het vlees. We praten over de Europese steun per hectare, de betalingsrechten. Edwin is er wars van, hij wil geen subsidie en geeft zijn percelen niet eens op. De boeren zeggen dat ze er mensen te eten voor geven. Maar de bakker en timmerman krijgen toch ook geen subsidie?

Hij werkt biologisch, maar wil ook geen keurmerk. 'Mensen kunnen toch komen kijken?' Ze regelen zelf hun afzet, al was dat nog een aardige zoektocht. Maar het werkt nu goed, vooral online gaan de producten heel Nederland door.

Varkens op de akkers

Er is geen groter contrast denkbaar. De boeren die hem omringen hebben 200 tot 300 hectare. Grote percelen en schuren. Er zijn amper vogels in deze ecologische woestijn. Edwin heeft ze allemaal zien verdwijnen in de afgelopen 11 jaar. Bij het opstarten van het varkensbedrijf gingen ze praten met de aardappelboeren. Is het mogelijk om de varkens op hun land te laten lopen na het rooien? Er blijft altijd veel achter op het land, en ze kunnen zelfs overwinteren. Ze hoeven niet ploegen en te spuiten. Winwin! In Frankrijk wordt dit al veel gedaan, zegt Edwin. Helaas, de boeren hebben geen interesse, ze vinden het eng. De journalist kijkt hem beteuterd aan.

Edwin denkt dat het er ook mee te maken heeft dat de pootaardappelboeren flink verdienen op deze manier en dus geen behoefte hebben aan verandering. De vraag rijst of je voor natuurinclusieve landbouw boeren moet dwingen te veranderen, of juist stimuleren. Voor Waddenvarkens is het onmogelijk hier uit te breiden. Vlakbij gelegen land ging onlangs voor 80.000 euro per hectare van de hand.

Meerstad

Waddenvarkens heeft ongeveer 100 varkens verdeeld over meerdere plekken richting Stad. De grootste groep van bijna 60 dieren loopt op drie hectare gepacht land bij Meerstad, waar het gras hoog staat. Dit grotendeels mislukte woningbouwproject rondom een grote plas water heeft een bewogen geschiedenis, maar de varkens kunnen hier hopelijk nog lang genieten.

Varkens in de wijk

Het mooiste project is een wijkproject in woonwijk De Meeuwen in Groningen Stad. Op initiatief van een paar ijverige inwoners lopen hier vier varkens op 2000 vierkante meter grond. De bewoners doen alles zelf, en hebben een heel rooster in elkaar gedraaid voor de zorg. Inmiddels staan 30 mensen op de lijst. Het is een ontmoetingsplek geworden in de wijk en de dieren worden flink geknuffeld. Dat wordt nog lastig, want naar de slacht gaan ze zeker. Maar dit zijn de mazzelaars. 12,5 miljoen varkens in Nederland lopen er heel anders bij. Edwin noemt dit nou pure bewustwording.

Bofkippen en een beer van 400 kilo

We lopen naar de schuren en zien daar de 100 'bofkippen'. Ze worden gehouden voor het vlees en lopen los rond in het perceel. Verder naar achteren zien we de Bonte Bentheimer zeugen vredig smakkend in de modder. De pater familias is de imposante Duroc beer van 400 kilo. Hij komt uit zijn hok, Edwin werpt hem een paar bananen toe. De kruising Bentheimer en Duroc vinden ze een mooie balans en levert goed vlees op, niet te vet. Edwin vertelt dat ze zeer intelligent zijn en 26 verschillende manieren van communiceren hebben.

Varkens als natuurbeheerders

Varkens inzetten voor natuurbeheer is mogelijk, maar wel maatwerk. Belangrijk is om ze niet te lang ergens te laten staan, maar het kort omwoelen van de humuslaag kan heel goed zijn in bossen of op akkers. Er zijn wat experimenten geweest met het inzetten van varkens tegen exoten, maar Japanse Duizendknoop wortelt te diep. Berenklauw zou wel goed kunnen, varkens zijn er dol op.

Op de kwelders zouden ze ook een rol kunnen spelen in het klein houden van de begroeiing. Helaas was het Groninger Landschap ook terughoudend. Experimenteren zou mooi zijn, maar er is nog een lange weg te gaan.

Ik kijk naar een tevreden boer met een goedlopend bedrijf. "Het is bikkelhard werken maar prachtig", zegt Edwin. Dit kleinschalige extensieve bedrijf heeft bestaansrecht in het agrarisch landschap voor de bewuste vleeseter.

Eikemaheert

Ik spring weer op de fiets met wat waddenspeklappen in de tas voor mijn volgende adres. Het weer is wat onstuimig en de imposante boerderij Eikemaheert doemt uiteindelijk op in de polder. Als ik op de oprit een foto maak van de boerderij komt Angela toevallig aanfietsen met een grote bos bloemen die ze verkoopt aan de weg. Ik zet mijn fiets op de deel en zit even later in de gezellige keuken aan tafel met Piet en Angela. Drie Jack Russells liggen bijzonder rustig bij ons. Uiteindelijk blijf ik hier ook eten en slapen in een echt bed!

Pootaardappelen

Piet zat in een maatschap met zijn zus en broer. Ze hadden een regulier akkerbouwbedrijf en zagen de schaalvergroting om zich heen opkomen, 40 hectare pootaardappelen, 70 hectare, echt spectaculair. Bij Piet begon het te knagen. Is die schaalvergroting wel nodig? Hij begon met biologische landbouw en probeerde dat nog een tijdje te combineren met reguliere teelt. Dat was lastig, en hij besefte dat het roer radicaal om moest. Hij vond dat het bedrijf te groot en stuurloos werd. Bovendien waren zijn zus en broer meer traditionele boeren, en het verschil van inzicht werd steeds sprekender.

Angela

Piet

Vijf ton tarwe zonder Bestrijdingsmiddelen

Hij kon het ook niet meer verenigen met zijn idee voor de landbouw in brede context. Piet vindt dat reguliere landbouw ons geen steek verder brengt. Prijzen stijgen alleen maar, investeringen en de hoeveelheid werk daarmee ook. Treffend vertelt hij over de chemische industrie. Boeren worden door coöperatie Agrifirm uitgenodigd voor een spuitavond om het afgelopen seizoen te evalueren. Heeft een bestrijdingsmiddel gefaald, dan is een oplossing uit eigen koker snel aangedragen: een nieuw middel! In deze technocratische wereld wordt nooit eens de vraag gesteld 'zitten we nog wel op de goede weg?' Piet vroeg zich af waarom hij 10 ton tarwe zou verbouwen als hij 5 ton tarwe kan verbouwen zonder bestrijdingsmiddelen? Het landbouwsysteem is economisch gedreven, ook met de organisaties rondom de boer zoals scholen, banken, leveranciers, advieswereld etc.

Bier en bitterballen

Samen gingen Piet en Angela aan de slag met het opzetten van een missie en een visie voor het bedrijf in sessies met bier en bitterballen. Dat was heel zinvol en het idee voor het huidige bedrijf was geboren. Piet stapte uit de maatschap met zijn zus en broer en sinds 1 mei 2017 is het nieuwe bedrijf actief.

Tussen de bitterballen door werd een aantal dingen duidelijk. Ze zijn veel kwijtgeraakt in de landbouw. Ook op hun eigen bedrijf waren bijna geen vogels meer te horen, ondanks inspanningen hiervoor. Verder kwijtgeraakt: de relatie tussen boeren en burgers. Wie komt er nog op een boerenerf? Ze zijn niet meer onderdeel van de dorpssamenleving, terwijl dat vroeger wel zo was. Angela sprak een man die om de hoek woont. Hij was nog nooit op Eikemaheert geweest, en wist ook niet wat hij er te zoeken had.

Kip, patat en appelmoes

De kippen zijn de kern van het bedrijf, drie ruimtes met 4800 vleeskippen. Dit najaar worden appelbomen geplant waar ze onder gaan lopen. De kippenmest is nog wel een uitdaging voor de gevoelige bomen, maar ze hopen dat alles genoeg verspreid wordt. Verder willen ze het ook een beetje loslaten. Biologische boomgaarden zijn meestal super gecontroleerd, maar dat brengt ook een hoop heisa met zich mee. Minder investering en ook wat minder opbrengst, dat past ze beter. Biologische akkerbouw blijven ze er bij houden, in kleinschalige opzet. Biologische aardappels blijft een uitdaging, maar hij let goed op de nieuwe Fytoftora resistente rassen die bij de proefboerderij in Kollumerwaard worden ontwikkeld. Het is te hopen dat de consument ze hebben wil.

Bijzonder is de teelt van witte klaverzaad die ze van een oude collegaboer overnamen. Het is een oud Fries-Groningse klaversoort en wordt ingezet als groenbemester. Witte klaverzaad wordt nu geïmporteerd uit Denemarken en Canada.

Ze hopen veel kippenvoer te kunnen verbouwen zodat ze toch een beetje de kringloop kunnen sluiten. Helaas produceren ze ook teveel mest om zelf te verwerken, dat vinden ze wel jammer. Toch hebben ze voor dit model gekozen om toch iets natuurlijks te doen op een kleinschalige manier. De pluktuin die ze hebben past daar ook mooi in.

Het avontuur met het erwtje

Veel lol beleven ze aan een bepaalde vergeten soort erwt met de magische naam 'het Wonder van Scheemda'. Ze kregen een zakje erwten van deze soort en gingen aan de slag met de teelt ervan. Elk jaar werden de nieuwe erwten ingezet voor de vermeerdering en kwamen ze erachter dat ze erg lekker smaakten. Een filmmaker kwam een minidocumentaire maken. De zoektocht naar de oogst en de zoektocht naar een goede toepassing kost veel tijd, maar vinden ze ook prachtig. Waar kan dit toe leiden?

Niet oubollig

Voor de afzet van de kippen gaat een deel naar een biologische kippenslachterij, een klein deel slachten en verkopen ze zelf. Appels gaan ook grotendeels naar grootschalige verkoop, maar een deel verkopen ze weer zelf. Ik denk aan de biologische appels bij de Albert Heijn die uit Chili komen.

Ze maken een gezellige ruimte met een houtkachel en grote eettafel, waar mensen een bakje koffie kunnen krijgen. 'De eerste niet-oubollige boerderijwinkel', zegt Piet beslist. 'Verkoop aan huis doen we al', vertelt Angela verder. Heel simpel, met een mailinglijst. Werkt uitstekend! 'En zo', zegt Piet, 'hebben we kip, patat en appelmoes, en lopen we vanzelf binnen'.

Natuur op het perceel

Een kaart van het zes hectare grote gebied rond de boerderij wordt op tafel gelegd. We zien de uitloop van de kippen die landschappelijk is ingepast. Ze twijfelden over een grote omheining tegen de reeën, dat werd hun aangeraden, maar besloten om de reeën gewoon toe te laten. Hoe erg kan het zijn? Sterker nog, er zijn een paar bosjes voor gereserveerd. Er is een natuurplas en rondom het perceel komt een wandelpad. Dat is weer een toenadering naar de bewoners, zien ze wat van de boerderij. Het pad heeft nog een geniale functie. Mensen worden hier van harte uitgenodigd hun hond uit te laten. De geur van hun urine zal de vossen die graag kippetjes lusten op afstand houden. Angela doopte het Piet's pispad.

Helaas komen ze niet in aanmerking voor agrarisch natuurbeheer, zodat ze subsidie zouden kunnen krijgen voor hun inspanningen. Het is jammer, maar ze vinden het ook fijn om alles op hun eigen manier te doen. En het is toch altijd een gedoe met al die mensen die hier mee bezig zijn, zoals RVO, provincie en collectief. De kleinschaligheid en afwisseling vinden ze hier prima passen en het zal de dieren aanspreken.

Natuurinclusief

Natuurinclusieve landbouw zien ze dus wel zitten. Maar de reguliere boer? Het lijkt ze lastig deze te activeren zonder een economische prikkel. Piet denkt dat je toch bij de melkfabriek moet zijn voor veehouders en bij de verwerkende industrie voor akkerbouwers. Suikerfabrieken bijvoorbeeld zullen helaas weinig ondernemen, is zijn inschatting. Ze geven aan dat de Nederlandse suikerbietenindustrie de duurzaamste is ter wereld door de meest lage input per kilo suiker. Dat is ook mooi, maar niet natuurinclusief te noemen.

Bloeiend bedrijf

Een aantal jaren geleden deden ze mee met een project van 'Bloeiend Bedrijf'. Voor een riante vergoeding werden akkerranden aangelegd en kregen de boeren studie-uren. Het doel was om de functionele akkerdiversiteit te meten, kort gezegd: natuur die productie ondersteunt, bijvoorbeeld tegen luizen. Medewerkers van het Louis Bolk Instituut kwamen monitoren met insectenvallen en vergrootglazen. De deelnemende boeren waren razend enthousiast, ze leerden wat er allemaal leeft op hun land.

Na een jaar of drie stopte het project omdat het budget op was. Uit de afscheidsnotitie van Bloeiend Bedrijf lees ik: 'Wat jammer dat Bloeiend Bedrijf als project is geëindigd en er geen zicht op verlenging is, ondanks de klinkende resultaten.' Ook Piet vond het erg jammer, hij zag zijn collega's massaal weer terugvallen in oude patronen. Ze vonden de conclusies kennelijk niet hard genoeg wat betreft het voordeel van akkerranden zonder subsidie en waren te bang voor verruiging ervan. Een belangrijk punt, lijkt me. Stel we gaan aan de slag met het stimuleren van boeren voor natuurinclusieve landbouw, doen ze dan mee uit eigen beweging?

Provincie Groningen: grootschalige biolandbouw

We hebben heerlijk gegeten en bij het toetje doet Piet suiker in zijn Waddenmax yoghurt voor de knars. Angela legt uit dat ze zich weinig gesteund voelen door de Provincie, ook al zetten ze in op biologische landbouw. Dit is vooral gericht op grootschalige productie, niet op intrinsiek gedreven landbouw. Angela was bij ondersteuningsavonden en voelde zich niet geïnspireerd. Dat heeft ze ook gezegd tegen Gedeputeerde Staghouwer: inzetten op meer verschillende initiatieven. Met die focus vinden ze dat er weinig ideeën zijn. Er gebeurt zoveel moois in het land, maar in Groningen lijkt het niet te landen. Vooral de kleinschalige ondernemer met bijzondere teelten of voedselbosinitiatieven wordt hier niet mee gesteund. Kan hier geen stimuleringsbeleid voor komen?

De volgende dag word ik wakker na een diepe slaap en denk aan het lange gesprek van de avond ervoor. De speelse en inventieve manier om hun bedrijf in elkaar te passen en dan ook nog ingebed in een steengoed verhaal.

Na het ontbijt krijg ik een rondleiding en lopen we door de kippenschuren. Er hangt een bezem aan de muur. Ze hebben eens een drama gehad met een Bruine Kiekendief in de hokken: honderden dode kippen door de paniek. De volgende krijgt een mep! Ik zie de eerste boompjes buigen in de wind. Nu nog pril, maar wat ben ik benieuwd hoe het hier over een paar jaar uitziet!

DAG 4

Dag 4 van mijn tour. De wind is me gunstig gezind, maar ik kom er na Loppersum helaas achter dat ik mijn camera heb vergeten. Toch maar weer terug en bellen naar Gert Noordhoff van de Graanrepubliek of ik iets later aan kan komen. Een half uur later is gelukkig geen probleem.

Gert Noordhoff

Op naar het Oldambt

Mijn tocht vanuit het Wierdenland naar het Oldambt is een bijzondere ervaring. Dit is hartje aardbevingsgebied, en ik zie de schade bij de huizen en boerderijen bij Wirdum en langs het Damsterdiep richting Appingedam. Busjes raggen me voorbij, timmermannen heten hier aardbevingschadeherstelbedrijven. Door Appingedam en onder Delfzijl door, fiets ik ineens kilometers langs zware industrie en windmolens. Ik kijk mijn ogen uit, ook naar de dreigende lucht.

Ik steek het Termunterzeildiep over en dan barst toch een buitje los. Bij een groep bomen wacht ik tot het over is. Dikke pech: essentaksterfte! De regen gaat dwars door de grote gaten. Onderweg zag ik hele rijen bomen uit elkaar vallen. Een tragische schimmelziekte met grote gevolgen voor het al zo open landschap.

Kromming van de aarde

Even later rijd ik het Oldambt binnen bij de Reiderwolderpolder. Een jonge polder langs de Dollard, dikke klei. De eindeloos lange rechte weg door het vlakke land is een bizarre fietservaring. "Je zou hier de kromming van de aarde kunnen zien", zei boer Piet Glas. Ik trap er in hoge versnelling doorheen en kom aan het eind gelukkig wat structuur tegen, een paar akkerranden van de ANOG (Agrarische Natuurvereniging Oost-Groningen). Dat is het agrarisch collectief dat hier aan agrarisch natuurbeheer doet. Er staat een groot infobord bij, dat door een buizerd als uitkijkpost wordt gebruikt.

Graanrepubliek

Ik heb met Gert Noordhoff van de Graanrepubliek afgesproken, die al in een stuk land nabij Finsterwolde staat te wachten. Hier hebben ze net de oogst gedaan van verschillende graansoorten. Hey, Blaarkoppen!? 'Fleckvieh koeien', verbetert Gert. 'Ze lopen hier tijdelijk'.

Emmer en zwarte haver

Vrijwel direct krijg ik een minicollege over granen in Groningen. Jammer dat het hier steeds meer vergrast. Hij doelt op de melkveehouders die in de plaats komen van de akkerbouwbedrijven. 'Terug naar de korrel', is wat de Graanrepubliek wil.

Waar we nu staan werden dit jaar twee soorten graan biologisch geteeld: zwarte haver en emmer. Emmer is nog ouder dan spelt, maar werd al honderden jaren niet meer in Nederland geteeld. De meeste graansoorten hebben hun oorsprong in Duitstalige landen, en emmer vonden ze bij de conservatieve boeren rond de Alpen. Zwarte haver werd nog door de grootvader van Gert geteeld.

Deze akker was ook onderdeel van een landart project. Afgelopen zomer kon je hier in een hoogzit genieten van het uitgestrekte land, en kennismaken met het verhaal en de smaak van de oude graansoorten. De Graanrepubliek organiseert vaker mooie evenementen.

Hier wordt hard nagedacht over verschillende combinaties. Witte klaver is door de granen gezaaid, er was ook phacelia (bijenbrood) en malva (kaasjeskruid). De klaver bindt stikstof uit de lucht, en maakt het beschikbaar voor andere planten in de bodem. Vliegende insecten zijn dol op klaver en phacelia, en dat vindt Gert heel belangrijk, vooral voor de solitaire bijen- en hommelsoorten waar het slecht mee gaat in Nederland. Waar we staan is een overgangsgrond, van de glaciale afzetting waar Finsterwolde op is gebouwd, naar de vette klei. Dit perceel heeft daardoor last van een keileemlaag. Het kaasjeskruid doorbreekt met zijn lange wortels deze ondoorlatende laag en haalt mineralen naar '

Ontstaan van het landschap

We gooien de fiets achterin de auto en rijden naar Bellingwolde. Ik heb geluk, Gert weet veel over het ontstaan van het landschap waar hij opgroeide. Dorpen op glaciale afzettingen, dijkdoorbraken vanuit de Dollard tussen 1200 en 1500, kavelstructuur en ruilverkavelingen. Hij schudt de jaartallen wanneer een polder is ingedijkt zo uit zijn mouw en wijst me op subtiele hoogteverschillen, oude dijken, kolkjes, en de kleur van de klei waar net geploegd is. De omstandigheden zijn ideaal voor graan.

Een voor mij nieuw inzicht geeft hij over de openheid van wat hij noemt de Dollardboezem. De polders zijn altijd open geweest, maar worden de laatste decennia aangetast door bosjes en andere begroeiing. Gert denkt dat de openheid biodiversiteit juist versterkt, mits slim aangepakt. Steppesoorten zoals de Grauwe Kiekendief voelen zich hier thuis. Ze overwinteren in Afrika, en broeden hier tussen de wintertarwe op de grond. Variatie en her en der ruige begroeiing is daarbij wel belangrijk.

Hij wijst nog even op de uitgestrekte weilanden en maisvelden. Hij ziet hier liever wuivend graan. Mais put de bodem uit, boeren pompen hier zoveel mogelijk mest in de grond. De mooie luchten zijn gelukkig wel gebleven.

3D-gewassen

De missie van de Graanrepubliek is om de oude graansoorten weer terug te brengen in Groningen, op grote schaal en in een duurzaam landbouwsysteem. Ze noemen het 3D-gewassen: lekker en gezond, goed voor een vruchtbare gezonde bodem en een mooi landschap. Ze hopen dat zoveel mogelijk boeren aansluiten in Groningen. Gert zit ook in een studieclubje met biologische boeren over de grens.

Mansholt Witte Dikkop

Even later staan we op een akker achter de boerderij van de maatschap waar Gert samen met zijn vader en broer in zit.

De klei plakt aan onze laarzen. Hier zien we nog beter de ingenieuze akkerbouw in stroken van 12 tot 16 meter breed. De granen zijn al geoogst, maar de lange banen zijn nog goed zichtbaar. Ze zijn in overgang naar biologische teelt. We zien uien en aardappels, luzerne, pompoenen en Gert noemt een paar van de graansoorten die ze hier vermeerderen: Mansholt Witte Dikkop, een Zweeds ras, Groninger wintergerst en emmertarwe. Hoe doordacht het bouwplan is, kom ik achter als Gert er meer over vertelt. Hij geniet van de variatie.

Zoals vroeger: een uitgekiend bouwplan

Akkerboeren zitten nu in het stramien van schaalvergroting. Efficiënte akkerbouw met maar een paar gewassen. Grote investeringen en hoge opbrengsten met lage marges, maar ook toenemende problemen. Een verslechterende bodemstructuur met als gevolg verlies van organische stof, meststoffen die minder goed worden opgenomen en meer ziekte.

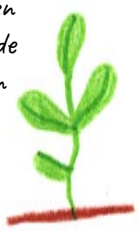

Vroeger waren de bouwplannen ruimer, met meer roulatie. Die vruchtwisseling doen ze hier nu ook. Een uitgekiend bouwplan is een mooie uitdaging. Ze gaan binnenkort aan de slag met een plan voor volgend jaar, samen met Werkgroep de Grauwe Kiekendief en Delphy. Wintergraan zal er geen onderdeel meer van uitmaken vanwege de onkruiddruk. Op zoek naar een alternatief dus, voor de akkervogels.

De luzernestrook bloeide in juli met paarse bloemetjes. Het zoemde van de insecten. Na het oogsten zag je de insecten een heenkomen zoeken richting de pompoenen bijvoorbeeld. Dat geeft wel aan hoe belangrijk die bloeispreiding is. Een mooi gewas dat diep wortelt en ook stikstof brengt in de grond. Graan na Luzerne is altijd een succes.

De stroken maken de overbrugging voor insecten behapbaar van de ene naar de andere strook. Een loopkever kan goed 50 meter per nacht overbruggen. Even later zien twee van die nuttige jongens dribbelen. Zouden ze ingehuurd zijn?

Vaste mest, soepel met de ploeg

We passeren een grote berg vaste mest. 'Van geiten', zegt Gert. Hij vertelt dat zijn grootvader en vader stug doorgingen met het aanbrengen van vaste mest op hun land, tegen de stroom in. Drijfmest is nu de norm, maar zien jonge boeren hoe soepel de ploeg hier door de grond gaat? Ze testen hier nu zelfs om stukken helemaal niet te ploegen. Altijd lastig op de klei. Met biologische omschakeling moeten ze ook anders grondbewerken. Ze hebben net een nieuwe eg aangeschaft. Dit soort investeringen zijn noodzakelijk, maar wel pittig.

Ik kijk naar de grond, en denk aan stofwolken die we op de zandgronden zien. Een heel aantal stroken gaat kaal de winter in. Gert legt uit dat dit belangrijk is voor de structuur. De vorst breekt de grond open, die heeft de verwering nodig.

Rineke Dijkinga

Rineke Dijkinga

Jan Dommerholt

Rineke ontvangt ons bij haar prachtige woning in Sellingen aan het Ruiten Aa-kanaal. Rineke en haar man Jan Dommerholt zijn hier jaren geleden komen wonen omdat ze verliefd werden op het kneuterige landschap. Jan werd hier boswachter en Rineke bouwde haar praktijk op voor orthomoleculaire- en natuurgeneeskunde, en schreef haar boeken.

Gert blijft nog voor een bak koffie, Rineke had me uitgenodigd om een salade te komen eten van eigen tuin. Ik zie een paar boeken op tafel liggen die ik ook geweldig vind, De graanrepubliek van Frank Westerman en Herstellende landbouw van Mark Shepard. We praten over voedselbossen en de polyface farm van Joel Salatin, maar ook over de verharding van de maatschappij die ze ook terugzien tussen bioboeren en reguliere boeren.

Rineke, Jan en Gert praten ook veel over de verschillende graansoorten en de uitdagingen bij het telen en verwerken ervan. Als ik dit zo aanhoor zijn de mogelijkheden eindeloos. Graan is zo breed inzetbaar! Waar Gert de weidsheid van het landschap associeert met vrijheid, is Rineke verslingerd aan het kleinschalige kneuterigheid en grote hoeveelheid natuur in het landschap in Westerwolde. De gemeente Vlagtwedde is toegetreden tot het internationale Cittaslow netwerk, waar het draait om slow living en behoud van gemeenschapszin.

Voedselbos

Ze willen hier een voedselbos aanleggen in stroken en met eenjarige gewassen ertussen. Voedselbossen zijn helemaal hot en met een goede reden. Kortgezegd is een voedselbos een manier om voedsel te produceren in de verschillende lagen die je in een bos ziet, op de grond, op bosjeshoogte en in de boomkruinen. Daarbij probeer je optimaal naar ecologische processen te kijken. Voedselbossen zijn een opkomend fenomeen, en hebben verschillende verschijningsvormen. De Natuur en Milieufederatie Groningen (onder) steunt deze beweging actief. Ik zie het ook als vorm van natuurinclusieve landbouw.

Jan heeft hier de regie. Ik merk dat hij zich er goed in verdiept heeft, met het ontwerp, mechanisatie (Jan's specialiteit), zaadbomen en dieren. Ik ben dan ook zeer benieuwd hoe het er hier over vijf jaar uitziet.

Rineke is natuurgeneeskundige van huis uit en ze gelooft dat goede darmbacteriën essentieel zijn voor een goede vertering. Je kan dan wel goed eten, maar als het niet goed verteerd wordt mis je effectiviteit. Zo is het ook met de bodem. Zonder een vitaal bodemleven nemen planten ook niet op effectieve wijze voedingsstoffen op. Ik zou hier later nog veel meer over horen.

Gert vertrekt weer naar het open landschap. Ik bedank hem voor zijn tijd en spontane taxi actie. Jan neemt me mee naar een stuk land tegenover hun huis dat ze pas hebben aangeschaft. In de singels eromheen hebben ze samen met buurtgenoten 200 bomen geplant om biodiversiteit te bevorderen. Er staat een mooi infobord bij waarop ze dit verhaal uitleggen.

Met een vergiet de tuin in

We lopen door naar de voortuin. Een veelzijdigheid aan kruiden en bloemen is in permacultuursysteem aangelegd. Permacultuur is een ontwerpprincipe waarbij de veerkracht van natuurlijke ecosystemen centraal staat. Rineke plukt ijverig een vergiet vol. Ik probeer bij te houden welke soorten het zijn, en vraag honderduit. Ze weet zo veel over de geneeskrachtigheid van de planten, maar ook over de toepassing.

Natuurgeneeskunde

Ik vraag naar natuurgeneeskunde, waar ik weinig van weet. Ze legt uit dat de reguliere geneeskunde de duizenden jaar oude geneeswijzen heeft overgenomen. Omdat dit wetenschappelijk goed is dichtgetimmerd sluit het ook de natuurgeneeswijze uit. Onderzoeken uit de natuurgeneeshoek worden helaas niet geaccepteerd door de reguliere geneeskunde.

Reguliere bedrijven zoeken altijd naar een werkzame stof, waarop ze patent aanvragen. Een commerciële overweging. 'De natuur werkt niet zo', zegt Rineke, 'en is veel complexer'. Er zitten duizenden actieve stoffen in een plant. Je kan geen patent aanvragen op een natuurproduct, er valt dus geen droog brood mee te verdienen. Ze ziet dat mijn hersenen kraken, en verduidelijkt het aan de hand van Sint Janskruid dat we in haar tuin zien staan. Ze stelt de vraag 'Waarom hebben reguliere antidepressiva zoveel bijwerkingen' en beantwoordt de vraag direct zelf: omdat alleen één werkzame stof (hypericine) uit de plant is gehaald. Duizenden stofjes die ook weer een milde werking hebben balanceren die werking niet.

Vrouwenmantel, Muskuskaasjeskruid, Kornoelje, Melde en Amarant, Waterkers, alles wat we zien is eetbaar en wordt verwerkt in de salade die we straks eten.

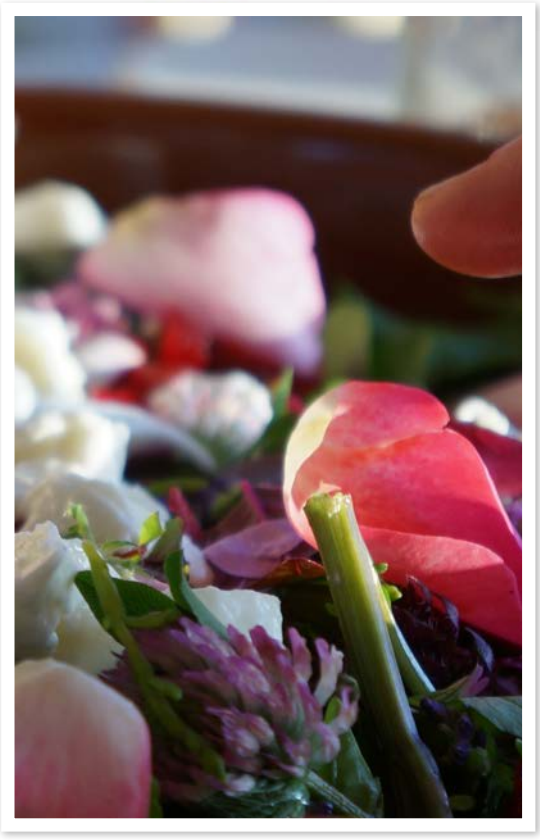

Voedselindustrie

Later zitten we met een glas wijn in de serre en praten we over te veel om op te noemen. Rineke vindt het een van haar belangrijkste taken om mensen weer kennis bij te brengen over gezonde voeding. Hoe mensen eten maakt haar niet uit, maar ze vindt het wel zonde als mensen dat doen vanuit de verkeerde overwegingen. Ze vindt het verbazingwekkend hoe weinig aandacht er is voor kwalitatief goed voedsel. In veel landen besteden ze 30% van hun inkomen aan voedsel en in Nederland is dit 11%. Dat is wel zorgwekkend. Ook in de landbouw rommelt het, en ze zijn dan ook enthousiast over mijn Tour du Boer, omdat het belangrijk is om dit verhaal te vertellen.

Rineke schrikt van het kennisniveau van mensen over voeding en het gaat volgens haar al mis in de opvoeding. Met de komst van internet zou je denken dat mensen zich goed kunnen informeren, maar de simpelste dingen weten mensen niet meer. In de voedselindustrie spelen veel belangen, en veel onwaarheden worden verkondigd, ook door gevestigde instituten. Zo is kokosvet al een paar jaar populair in de gezonde-voeding-wereld, maar zingt nu het idee rond dat dit slecht zou zijn door verzadigde vetten. Niet waar, omdat het gaat om een groep verzadigde vetten die juist goed zijn. Volgens Rineke kijken ze in het buitenland verbaasd naar Nederland, waar we vasthouden aan oude wetenschap.

En zo heeft ze nog meer bizarre constateringen. Voor mij een eyeopener gaat over Japanse Duizendknoop. De oorlog die wij voeren tegen deze huisontwrichtende exoot is verbeten. Rineke heeft een heerlijk simpele oplossing: if you can't beat it, eat it. In de plant zit een stofje dat voor 50 euro per potje wordt verkocht als anti-ageing middel.

Regionale productie

Rineke en Jan weten veel van gezonde voeding, maar inmiddels ook van de landbouw. Met de webshop van Rineke, alarineke.nl, verkopen ze gezonde producten. De recepten bedenkt ze op papier. Ze is bezig om alles zoveel mogelijk door boeren in de buurt te laten telen, en inmiddels gebeurt dit al op serieuze schaal, veelal biologisch of in omschakeling. Bestrijdingsmiddelen zijn uit den boze, maar de keurmerken vindt Rineke ook niet heilig. Rineke merkt dat SKAL voorwaarden ook steeds losser worden, en ook niet perse duurzaam of natuurinclusief betekenen. Kortgezegd is de consument losgeraakt van de oorsprong van zijn voeding, en de boer is losgeraakt door de anonieme afname. Ze heeft slapeloze nachten gehad toen ze erachter kwam welke problemen er spelen in de verwerking van landbouwproducten. Ze gaat ook het gesprek aan met de bedrijven die de producten voor haar verwerken. Ze willen niet deze kleine hoeveelheden afnemen dus dat gaat soms moeizaam. Rineke vindt dat de boeren hun nek uitsteken met het telen van bijzondere gewassen, dus ze strijdt voor een gezonde marge. Hoe mooi zou het zijn om de verwerkende industrie weer naar Groningen te halen. Het zou een boost kunnen zijn voor de economie van deze fragiele hoek in Nederland.

ALARINEKE.NL

De consument dus terug naar de boer. Ik vraag of dit altijd een niche zal blijven. Rineke gelooft dat het groot kan worden, als het verhaal maar wordt verteld. De consument heeft veel macht, en besluit zelf wat hij koopt.

Boeren in de buurt

Ze vroegen boeren in de buurt of ze op biologische wijze wilden experimenteren met gewassen die Rineke verkoopt. Het enthousiasme was groot en inmiddels zijn er twee boeren die een heel aantal hectares inzetten hiervoor. Het zijn boeren die passen in de denkwijze van Rineke, zoals Harry Luring, die heel sterk gericht is op kringlooplandbouw. De naakte haver is een groot succes. Rineke wil graag meer specifieke gewassen laten telen in de buurt, zoals meerjarig graan, quinoa en oliehoudende gewassen als koolzaad en vlas, maar dat blijkt nog best een uitdaging zonder bestrijdingsmiddelen. Die kennis moet weer worden opgebouwd.

Gezonde pannenkoeken

De tafel staat inmiddels vol en ik krijg acuut last van keuzestress. Rineke begint haar uitleg over hoe het werkt bij de pannenkoeken. Die bestaan uit rogge, quinoa, haver en boekweit. Ze is er zo enthousiast over dat ze de pannenkoekenmix gaat verkopen via haar webshop. Vervolgens wordt de pannenkoek gevuld met kwark, salade, geroosterde courgettes, buffelmozzarella, geroosterde boekweit, verschillende soorten dressing etc. etc.. Het is waanzinnig lekker en ik vraag of ze dit vaak eten. Ze eten hier met de seizoenen mee dus wat de tuin te bieden heeft staat op tafel. 'Neem nog een pannenkoek', zegt Rineke. 'Anders kun je niet fietsen'.

Met mes en vork naar de composthoop

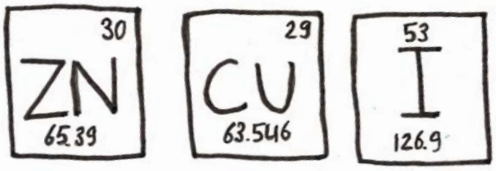

Ondertussen praten we verder. Jan geeft aan dat de focus weer op voedingswaarde zou moeten liggen. Rineke laat daarom een laboratorium uitzoeken welke sporenelementen er in haar producten zitten. Sporenelementen zijn kleine hoeveelheden elementen als zink, koper en jodium, die essentieel zijn voor de groei van een plant. Ze verdwijnen steeds meer uit onze producten en dus voeding, en dat is niet goed. Voor onze gezondheid zijn ze zo essentieel. Met een biologische teelt, met aandacht voor de bodem zou het gehalte aan sporenelementen weer moeten toenemen, en dat laat ze dus onderzoeken in een laboratorium.

Ze heeft nog een helder inzicht voor me: er zijn veel overeenkomsten te noemen tussen de bodem en onze darmen. Een gezonde voedingsbodem voor bodemleven wordt gefaciliteerd door humus. Humus zou ook wel eens belangrijk kunnen zijn voor ons lichaam. Zo is aangetoond dat boerderijkinderen gezonder zijn. Ik vraag of we met mes en vork naar de composthoop moeten. Rineke geeft aan dat er al voedingssupplementen zijn met bestanddelen uit humus (Fulfinezuur). Wie weet is het allemaal wel veel simpeler dan we denken, zegt ze. Een lepel aarde om weer beter te worden.

We praten door over hoe belangrijk een sterke visie is, de staat van de landbouw, verspilling, plukken uit de natuur en verder te veel om op te noemen. Ik krijg boekentips mee, dus moet hierna nog flink aan de studie. Ik sluit af met een poging het samen te vatten. Rineke Dijkinga heeft een heldere missie om mensen te leren over gezonde voeding. De extra component is dat ze nu ook de producten die ze verkoopt lokaal laat verbouwen, met aandacht voor kringloop en gezonde bodem. Daarnaast richt ze zich op de hele keten en hoopt ze alles zo veel mogelijk in de regio te kunnen verwerken. Ze barst van de ideeën en pioniert op meerdere vlakken voortdurend. Oude granen, nieuwe teeltwijzen, producten met geheel nieuwe samenstellingen, opgebouwd in een doordachte keten. En dat vanuit een prachtige streek: Westerwolde.

Het is bijna donker, en ik realiseer ik me dat ik nog een uur moet fietsen. Rineke en Jan zie ik morgen weer. Even later, als ik ben uitgezwaaid, en in het donker door Westerwolde slinger probeer ik de inzichten te verwerken. Zo inspirerend, op zoveel verschillende niveaus. Ik kom aan bij Jan Loots, waar ik blijf slapen en verontschuldig mij dat ik zo laat ben. Geheel geen probleem, zegt Jan. Ik krijg een rondleiding door zijn prachtige duurzame huis en een heerlijk koud biertje. Ik ga heel goed slapen...

DAG 5

De laatste dag van mijn tour. Als ik de gordijnen open doe, kijk ik uit over de mist die optrekt over de es. Ik heb geslapen bij Jan Loots in Veele. Zijn duurzame huis is stijlvol ingericht met veel hout en een open ruimte waar een vide boven zweeft. In het midden een imposante speksteenkachel. Het is prachtig gesitueerd naast de Ruiten Aa en omringd door zijn tuin met vele coniferen, rododendrons, azalea's en een mooie vijver.

Jan Loots

Na een stevig ontbijt nodigt Jan mij uit om door de tuin te gaan. Jan heeft veel kennis van planten en al gauw blijkt dat we dezelfde leraar hadden op de tuinbouwschool in Frederiksoord. De markante Theo Janson is van onschatbare waarde geweest voor het overbrengen van de liefde en kennis voor planten voor veel mensen in Noord Nederland. Jan is hem eeuwig dankbaar en zet zijn werk voort in deze tuin. De struiken en bomen hier zijn bijna allemaal exoten maar de natuurwaarde is hier groot. Ik zie kasten voor vleermuizen en nestkasten voor specifieke vogelsoorten.

Zeebodems en liefde voor Groningse natuur

Jan is eigenaar van Geo Plus, een bedrijf in Scheemda dat zeebodems in kaart brengt over de hele wereld. Als rasechte Groninger groeide hij op in Muntendam, maar vertrok daar toen het landschap steeds eentoniger werd en de vogels verdwenen. Hier in Westerwolde vond hij met zijn vrouw Stijnie Veendorp een prachtige stek. Hij is zeer gepassioneerd over duurzaamheid, fanatiek vogelaar en vastberaden in het terugbrengen van biodiversiteit in deze prachtige streek. Hij vertelt graag over alle initiatieven waar hij bij betrokken is en dat zijn er veel. Om maar wat te noemen: hij is bestuurslid in Landgoed Tennax, is actief voor IVN Westerwolde, gebiedsfonds Westerwolde, LEADER Oost-Groningen en het project ESsentie, waar we vandaag gaan kijken naast zijn huis.

Klein gezelschap

Als we de tuin uitkomen zijn de overige gasten gearriveerd. Ik had Willem Markenstein van Staatsbosbeheer gevraagd of hij hierbij wilde zijn. Staatsbosbeheer is eigenaar van de grond op de es en staat daarmee aan de basis van dit project. Hij wilde het niet missen en het leek hem ook leuk een stuk mee te fietsen. Dat kan natuurlijk!

Ook Rineke Dijkinga had ik gevraagd of ze het leuk zou vinden om aan te schuiven. In een eerder stadium heeft ze al meegedacht in het project ESsentie, en dan specifiek de keten van de producten. Rineke neemt ook haar man Jan Dommerholt mee, die oud collega is van Willem. Een ideaal gezelschap om te zitten en te praten over duurzame landbouw.

Willem Markenstein

Essen in Westerwolde

Jan Loots is initiatiefnemer van het pilotproject op de Westeresch. Dit plangebied was vroeger een es. Essen zijn van oorsprong complexen van akkers, vaak herkenbaar als verhogingen in het landschap. In heel Noordwest Europa kwamen ze voor, veel op de zandgronden. In Drenthe en ook in Westerwolde zijn ze talrijk en in veel gevallen nog herkenbaar. Ze ontstonden doordat mensen soms eeuwenlang plaggen of (potstal)mest naar de es brachten voor akkerbouw. Eeuwenlang hadden boeren deze gebalanceerde manier van werken, met akkerbouw op de essen, de potstal, en hooien in de beekdalen. Nu zouden we dat kringlooplandbouw kunnen noemen.

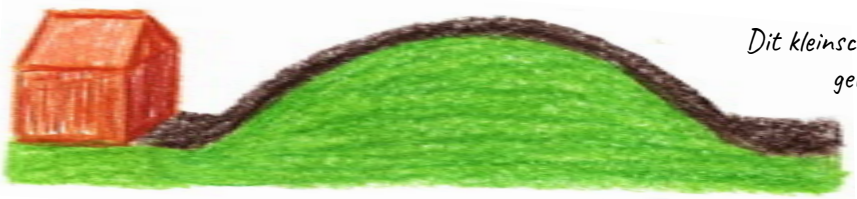

Dit kleinschalige eslandschap is vaak eeuwenlang in stand gehouden en dus van cultuurhistorisch belang. De kleinschalige verkaveling heeft ook ecologische kwaliteit en een idyllische aantrekkelijkheid. Gelukkig is er steeds meer aandacht voor deze gecombineerde waardes.

Pilot ESsentie

Jan kijkt vanuit zijn huis over de Ruiten Aa op de akkers van de es. De kleinschaligheid is hier grotendeels verdwenen, maar de glooiing in het landschap duidelijk zichtbaar. Wat Jan betreft, kunnen ze niet snel genoeg beginnen met project ESsentie. Ik word in onvervalst Gronings accent bijgepraat over de historische context en de ecologische winst die hier te behalen valt.

De doelgerichtheid valt me op, hij is hier al vijf jaar druk mee. Hij legt een kaart op tafel met een mozaïek van kleine kavels en legt uit dat het doel is om deze structuur weer terug te brengen, die waarschijnlijk terug te leiden is tot de middeleeuwen. We zien deze kavelstructuur ook terug op een luchtfoto uit 1930. De Rijksuniversiteit Groningen was betrokken bij het historisch onderzoek.

Het esgebied is onderdeel van Natuurnetwerk Nederland. Om dit project te beginnen zijn alle percelen nu in eigendom van Staatsbosbeheer, dat al een groot deel in beheer had. Boeren hebben al jaren deze percelen gepacht en moesten altijd al aan een aantal eisen voldoen. Jan denkt dat dit nieuwe plan wel op wat tegenstand van de boeren kan rekenen, omdat de percelen kleiner worden en de voorwaarden wat scherper. Hij hoopt natuurlijk dat ze net zo enthousiast worden als de initiatiefnemers. Ook Staatsbosbeheer als eigenaar zal moeten wennen aan een nieuwe rol waarin ze goed toezicht houden op de ontwikkelingen. Betrokken is ook Werkgroep Grauwe Kiekendief, die veel expertise heeft met het effect van akkerbouwsystemen op vogels.

Niet alleen natuur, ook een verdienmodel voor de boer

Naast de winst op het gebied van cultuurhistorie, landschapstoerisme en natuurlijke ecologie is ook goed nagedacht over het agrarische verdienmodel. Dit is natuurinclusieve landbouw ten top. Aan de basis staan verbetering van de bodemvruchtbaarheid, kringlooplandbouw, functionele agrobiodiversiteit, akkervogelbeheer, precisielandbouw en natuurlijke plaagbestrijding.

Aan de afzet is ook gedacht, ze willen een evenwijdig lopend project starten die gericht is op de afzet. De keten met verwerking van producten zou lokaal moeten plaatsvinden en de afzet liefst ook regionaal. De kennisontwikkeling op dit gebied moet op gang worden gebracht.

Het bouwplan past goed op deze zandgrond en is een uitgekiende roulerende mix van reguliere akkerteelt zoals haver, rogge, voederbieten en aardappels, meerjarige eiwitgewassen zoals klaversoorten en stroken die braak blijven liggen.

Dit is een pilotproject met een looptijd van acht jaar dat, mits succesvol, kan worden uitgebreid naar andere plekken in Westerwolde. Dit najaar wordt de infrastructuur aangelegd en in 2018 kan worden gestart.

"Natuurinclusieve landbouw moet natuurlijk uitgerold worden door de boeren, maar dan moet je wel zeker weten dat de maatregelen effectief zijn".

Traject van de provincie

Jan legt uit dat voor het traject van de provincie voor natuurinclusieve landbouw waarschijnlijk een leerstoel gaat komen bij de Rijksuniversiteit Groningen (RUG). Twee vooraanstaande professoren, Han Olff en Theunis Piersma, zijn hierbij betrokken. Dat klinkt allemaal wel heel deftig, maar Jan legt uit waarom dit zo belangrijk is. Natuurinclusieve landbouw moet natuurlijk uitgerold worden door de boeren, maar dan moet je wel zeker weten dat de maatregelen effectief zijn. Er zijn dus twee pilots, waarvan Essentie er één is. Monitoring is hier van essentieel belang. Wat is de ecologische winst? Welk effect heeft deze manier van werken op de bedrijfsvoering? Dit moet periodiek worden onderzocht, beginnend met een nulmeting. Werkgroep de Grauwe Kiekendief is hier ook bij betrokken.

Mogelijkheden op de zandgrond in Westerwolde

Alle aanwezigen zijn het erover eens dat de landbouw zo niet door kan. Rineke is hoopvol en ziet mogelijkheden om uit de molen te komen waarin de boer verstrikt zit. De akkerbouwer levert nu grotendeels aan Agrifirm, met lage marges. Ook de boeren hier kunnen meer fairtrade worden, als ze anders gaan werken. Meer duurzame producten, met een gezonde meerprijs dus.

We praten hier wat over door. Willem vindt dat we weer terug moeten naar de basis van de es. In Duitsland bij de Elbe zag hij zeer schrale gronden, met grote hoeveelheden akkerkruiden en akkervogels. Hier werd niet bemest, en het zomergraan doorgezaaid. Boeren krijgen hier een goede bijdrage voor natuurbeheer. Ook op de Westeresch krijgen de boeren een subsidie voor natuurbeheer en hoeft de productie niet het hoofddoel te zijn.

Het is essentieel dat we de hele keten meenemen. Daar is ze al heel druk mee bezig, maar loopt tegen tal van problemen aan. Kleinschalige verwerking van graanproducten is nu nog lastig in heel Nederland, en zeker hier in Groningen.

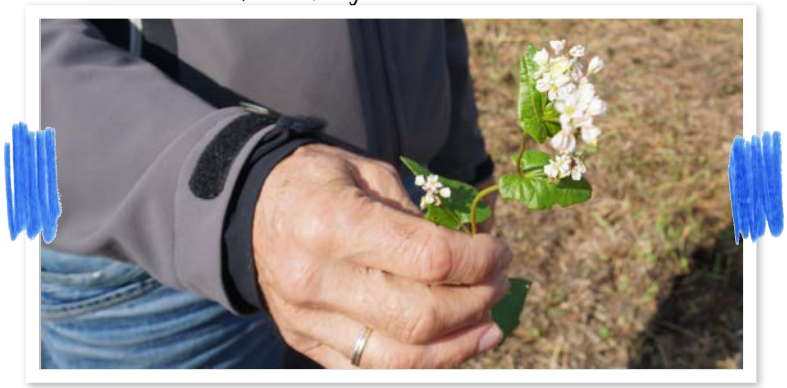

Rineke ziet veel mogelijkheden op de zandgronden, die we veel vinden in deze streek, waar rogge en boekweit het beste groeien. Bovendien is hier de minste onkruiddruk en dus kans voor biologische teelt. De distilleerderij wil alleen rogge van de zandgrond. Dit zijn belangrijke conclusies voor maatwerk in de regio!

Voor duurzame landbouw wordt ruige stalmest in toenemende mate gebruikt. Een probleem echter is dat de vraag het aanbod rap overstijgt. Nu al is biologische stalmest flink duur. Dit is dus een aandachtspunt voor de toekomst van natuurinclusieve landbouw. Compost zou ook geschikt zijn, vooral voor de bodemvruchtbaarheid op de lange termijn, en wordt ook wel gebruikt, maar nu nog mondjesmaat. De reden hiervoor is dat het meetelt in de fosfaatboekhouding, en boeren gebruiken dan liever goedkope mest.

Voedingsclaim

Rineke is vanuit haar beroep natuurlijk gefocust op gezonde voeding, maar is ook nauw betrokken bij de teelt van de producten die in haar webshop te krijgen zijn. Op de quinoa heeft ze een zogenaamde voedingsclaim laten leggen. Dit is een manier om de voedingswaarde van een product te laten zien aan de consument. In de quinoa zitten significante hoeveelheden zink, mangaan en magnesium, die bijdragen aan de gezondheid. Rineke denkt dat dit de sleutel is om de consument mee te krijgen voor gezonde landbouw. 'Dit gaat om je eigen gezondheid!'.

Ik zie veel mooie ideeën, maar ben ook benieuwd naar hoe we dit kunnen vertalen naar de reguliere landbouw, waar de grondprijzen hoog zijn en de marges laag. Jan Dommerholt geeft aan dat bodemvruchtbaarheid essentieel is voor elke vorm van landbouw en hard nodig zal zijn in de hele landbouwsector. Het is dus zaak dat elke boer in de provincie weet wat het belang hiervan is.

Ik vraag Willem of ze van plan zijn dit initiatief snel vervolg te geven op andere plekken in Westerwolde. Staatsbosbeheer heeft 330/400 ha grond hier in beheer. Vooralsnog staat dit niet in de planning en is er sterke focus op het slagen van deze pilot die een looptijd heeft van acht jaar.

Weer op de fiets met de mannen

We praten door over duurzame voedselketens en nog veel meer, maar ik dreig wel erg ver achter te lopen op mijn schema en sleep mezelf met pijn en moeite uit het gezelschap. Willem fietst met me mee en al snel blijkt dat Jan Dommerholt ook wel zin heeft in een stuk fietsen. Jan Loots heeft een fiets voor hem staan en hij fietst zelf ook een stuk mee om later af te slaan naar zijn bedrijf in Scheemda. Voor we op pad gaan met deze tijdelijke fietsclub laat Jan Loots de Westeresch zien. We zien de sterke glooiing van beekdal naar es en Jan en Willem wijzen aan hoe de mozaïekverkaveling zal lopen. Een boer bemest zijn perceel. Jan Loots en Willem begrijpen dat niet helemaal. De boer gaat er kennelijk vanuit dat alles blijft zoals het was, terwijl de kans groter is dat de structuur op die plek compleet verandert.

Door de Veenkoloniën

We nemen afscheid van Stijnie, Rineke en deze mooie plek. We fietsen richting Muntendam en zien het landschap veranderen van kleinschalig en afwisselend naar een meer open landschap van de Veenkoloniën. De twee Jannen en Willem lezen het landschap onderweg als ware landschapsbiografen. Een ding is duidelijk, met deze mannen zou je mooie fietstochten kunnen organiseren. Jan Loots buigt af naar Scheemda, nadat ik hem hartelijk heb bedankt voor zijn gastvrijheid en inspiratie. We passeren Oude Pekela en slaan vlak voor Muntendam af naar het noorden. Hier zien we de akkers van Peter Harry Mulder al liggen.

Peter Harry Mulder

We staan stil bij percelen van Peter Harry Mulder. Akkers, met brede randen vol bloemen. We zien onder andere zonnebloemen, papaver, en verschillende tarwesoorten. Op een groot bord wordt uitgelegd dat het gaat om wintervoedsel graanveldjes. Dit compenseert het gebrek aan aanbod van wintervoedsel in het akkerland.

Peter Harry Mulder

Werkgroep

We zien verderop ook dat dammen zijn begroeid met struiken. Daar ben ik benieuwd naar en zal daar bij Peter Harry naar vragen. We rijden naar de boerderij waar Peter Harry en Eline Ringelberg akkerbouw bedrijven en natuur creëren in de omgeving. Dat doen ze inmiddels niet meer alleen. Met de Werkgroep Boerenbuitengebied zijn ze met steeds meer vrijwilligers actief rond Muntendam. Het zijn allen boeren en inwoners in deze hoek van de veenkoloniën die zich inzetten op een compleet akkervoedselweb.

Boerderij Kloosterplaats

Met Jan en Willem rijden we de oprit op van de aan een vaart gelegen boerderij 'de Kloosterplaats' van het Oldambtster type met een bijzonder paars voorhuis, dat steeds verder in oude staat wordt gerestaureerd. Dit is het hoofdkwartier akkervogelsteun Muntendam.

Eline ontvangt ons met muntthee (klassiek in Muntendam natuurlijk) en vertelt over de bijzondere geschiedenis van de boerderij. Al eeuwen terug, voor de vervening, stond hier al een boerderij die onderdeel was van een klooster van Termunten.

Peter Harry komt binnen, kiekendief op zijn T-shirt, en het gesprek gaat direct over de aanwezigheid van de Grauwe Kiekendief, die zich hier nog wel laat zien, maar zich opmaakt voor de grote trek naar Afrika.

Van gangbaar naar vogelboer

Peter Harry brandt direct los over zijn manier van werken. Hoe langer hij uitlegt, des te beter we een beeld krijgen van de omvang van zijn maatregelen en hoe alles past in een geheel. Helder zet hij uiteen welk denkproces hij heeft doorlopen om tot zo'n integraal plan te komen.

Als gangbaar akkerbouwer werd in de jaren 90 zijn slapende liefhebberij wakker geschud door een plaatselijke jager met de vraag of hij wilde meedoen in een patrijzenproject. Hij realiseerde zich toen wat er miste in zijn omgeving: vogels. Het patrijzenproject duurde een jaar of zes en was van groot belang voor het agrarisch natuurbeheer zoals we dat nu kennen. Helaas kwam hij daarvoor in eerste instantie niet in aanmerking door tal van redenen. Nu mag hij gelukkig wel meedoen met agrarisch natuurbeheer. Dat is ook belangrijk, vergoeding voor je inspanningen.

Hij had akkerranden van 9 meter breed, maar heeft deze vergroot naar 21 meter. Een rand met meer body is beter voor de ecologie, ook voor grotere dieren. Een vos kan hier minder snel een prooi vinden. Hij krijgt een agrarische natuursubsidie voor de akkerranden. De de meeste randen raken elkaar. Peter Harry ziet dat de Grauwe kiekendief dit patroon volgt.

Struweelvakken en overhoeken

In het hele gebied zijn meer dan tachtig struweelvakken aangelegd. In overeenstemming met het waterschap heeft Peter Harry veel extra dammen aangelegd, die ook met struwelen zijn ingeplant. Medewerking van instanties is heel belangrijk, niet alleen met de collectieven. Het effect van samenwerking laat zich goed zien in dit gebied. De struweelvakken zijn struiken, geen bomen, en worden gesnoeid op twee meter. Ze tasten de openheid dus niet echt aan. Ze geven dekking voor vogels, en in de winter een plek voor insecten en voedsel voor vogels. Het struikgewas ondersteunt ook de natuurlijke plaagbestrijding.

Als Peter Harry door het landschap rijdt, ziet hij overal kansen om kleine struweelvakken aan te planten.

Met een late ruilverkaveling bleek dat er ook een paar hoekjes voor de natuur konden worden gereserveerd. Ze geven een prachtige afwisseling in het landschap. Lakenvelder koeien lopen hier mooi te zijn, afgewisseld met dichte struwelen.

Bermbeheer

Een paar jaar geleden kwam de gemeente met een oproep of er burgers waren die een stuk bermbeheer op zich wilden nemen. Hier was geen animo voor. Bermmaaisel zou geschikt kunnen zijn voor paarden, maar de meeste paardenhouders zijn bang voor jacobskruiskruid, dus dat ging niet door. Peter Harry heeft toen aangeboden dit op te nemen in het project waar ze toen mee gestart waren: project Grauwe Klauwier.

Werkgroep Buitengebied

Struweelvakken en overhoeken leggen ze niet alleen aan. Ze hebben een werkgroep opgericht 'Boerenbuitengebied', met daarin collega's en inwoners uit de omgeving. De meesten uit de buurt, sommigen van verder weg. Ze hebben inmiddels 30 namen op de lijst en bij veldwerkdagen komen er altijd wel een stuk of 10 opdagen. Niet alleen aanleg maar ook onderhoud van de natuurmaatregelen doen ze samen. De struiken zijn nu nog klein en worden vrij gesneden met handsikkels.

Hoe naar natuurinclusieve landbouw?

Voor het natuurinclusief maken van de landbouw denkt Peter Harry dat er wezenlijke veranderingen nodig zijn, en dat we goed moeten beseffen in wat voor een lastig pakket boeren zitten. Zijn bespiegelingen hierover zet hij zorgvuldig uiteen, van de landbouwpraktijk tot in brede context: Europees beleid. Hij gelooft dat ook de gangbare akkerbouw nu al grote stappen in akkernatuurherstel kan zetten.

Lastig zonder beloning

Peter Harry zag de mogelijkheden, maar ook dat het lastig zou worden als er geen vergoeding tegenover zou staan. Statistieken laten zien: de inkomsten zijn mager, dus gaat de intensivering door. Niet omdat boeren dat zo graag willen, maar uit pure noodzaak. Zodra producten het erf verlaten wordt er goed aan verdiend.

Eureka: niet kerende grondbewerking

Ze zitten op een overgangsgrond van klei naar zand met hier en daar wat veen. Al 10 jaar is Peter Harry bezig met groenbemesters. De grootste zichtbare verandering is dat hij 3 tot 4 jaar geleden begon met niet kerende grondbewerking. Hij stopte met ploegen terwijl dat sinds mensenheugenis toch echt de standaard is op de zwaardere grond. Met niet kerende grondbewerking wordt zo min mogelijk de bodem bewerkt, zoveel mogelijk de bodem bedekt en vruchtwisseling toegepast.

Na twee jaar werd het echt zichtbaar. Hij wist niet wat hij zag: in elke kluit die uit elkaar viel zat een worm. Er zijn veel voordelen: hij heeft een kostenbesparing gekregen op arbeid en brandstof van maar liefst 50%, nuttige schimmels en ander bodemleven hebben de tijd om zich te ontwikkelen, waterinfiltratie is beter en het creëert een beter ziektewerend vermogen.

IK BEN EEN NATUURINCLUSIEVE BOER!

Praten met collega's

Peter Harry probeert zich een beetje in te houden als hij praat met andere boeren, maar is steeds minder voorzichtig. Hij is nu helemaal uit de kast als natuurinclusieve boer, en iedereen mag het weten. Als ik hem vraag hoe zijn collega's reageren op zijn visie moet hij even nadenken. Groningers zijn niet zo spraakzaam, dus hij krijgt weinig hoogte van hoe ze er echt over denken. Hij ziet toch wel een voorzichtige kentering, bijvoorbeeld op het gebied van niet kerende grondbewerking. Hij sprak terloops twee boeren uit de buurt en ze vroegen hem hoe het beviel. Het jaar erop waren ze er ook mee aan het experimenteren.

Chemie

Het lukt Peter Harry om geen insecticiden en neonicotinoïden te hoeven spuiten. Collega's zeggen dan dat de luizendruk ook minder is de afgelopen jaren, maar hij denkt: het zal wel, ik ga er mee door. Hij is er trots op en gelooft dat andere boeren dit ook kunnen doen.

Roundup (Glyfosaat) is een ander verhaal. Hij vindt de discussie lastig. Het is onduidelijk of Roundup kankerverwekkend is. Er is veel maatschappelijke onrust over. Iedereen moet zijn eigen afweging maken. Peter Harry vindt de uitwerking op de bodem heel belangrijk. In hoge dosering heeft het grote invloed op het bodemleven, en de doseringen in de landbouw zijn al wel gedaald. Er ontstaat direct een uitdaging als je zonder Roundup wilt werken, met name voor huidige akkerbouwers die groot zijn gegroeid. Een grootschalige bedrijfsvoering is vooral mogelijk door het gebruik van Roundup, wat goedkoop en snel is..

Hij heeft het gebruik kunnen reduceren tot alleen de bieten (10% van zijn areaal). Hij weet het hier nog niet volledig uit te bannen, want de onkruiddruk is bij bieten hoger.

Biologisch

Hij blijft een gangbare akkerbouwer, maar groeit wel toe naar een meer biologische manier van werken. Hij vindt biologische teelt hartstikke goed, maar het vraagt ook veel kennis en investering. De biologische markt is met 5% van het geheel een vraagmarkt. Het is belangrijk dat deze niet te snel groeit, maar gecontroleerd, zodat de prijs niet inzakt. Peter Harry gelooft ook niet dat biologisch per se de oplossing is. Gangbare landbouw kan ook echt uit de voeten met natuurinclusieve landbouw, is zijn overtuiging.

Effectief met natuurinclusieve landbouw

Om effectief te zijn met de natuur in het landelijk gebied moet je op gebiedsniveau kijken en in een akkerbouwgebied 5% natuurlijke begroeiing realiseren. Eline ziet het ook als een integraal vraagstuk; neem wegbeheerders en waterschappen ook mee. Willem Markenstein geeft aan dat ze hier in Drenthe al verder mee zijn. De provincie is onder druk gezet met de motie, 'Boerenlandvlinders' die ze hebben aangenomen om te komen tot een tot een gemeenschappelijke aanpak en provinciaal programma ter versterking van de biodiversiteit voor het behoud van boerenlandvlinders, bijen en andere bedreigde insecten.

Ze merken dat bij de gevestigde instanties vastgeroeste ideeën wel eens mogen worden losgeweekt. De provincie is de afgelopen jaren ook een paar keer langs geweest om te praten over natuurinclusieve landbouw en zegt al die tijd dat er projecten aankomen. Peter Harry en Eline horen er niets van en wachten rustig af.

Peter Harry concludeert: willen we dat natuurinclusieve landbouw slaagt, dan moet er iets veranderen. Zo niet, dan krijg je boeren niet mee.

Ik schrik van de tijd, het is bijna vier uur. Op het moment dat we naar buiten stappen zien we Jan Loots op de fiets weer komen aanrijden. Samen lopen we nog even naar een paar bloemenranden achter de boerderij. De verrekijkers komen tevoorschijn en de mannen schudden de namen zo uit hun mouw. We bewonderen het wagenpark met trekkers en een nieuwe schijveneg. Ook hier valt weer veel te vertellen, maar nu is het toch echt tijd om op pad te gaan.

Ik ben al te laat bij mijn allerlaatste etappe: natuurkampeerterrein 2Bunders te Ellerhuizen. Via Hoogezand volg ik het afwisselende dorpslint van Harkstede naar Meerstad en kronkel door Beijum naar Ellerhuizen.

Ik kom aan bij een bruiloft in landelijke setting, een tent in het land. Snel omkleden. Ik heb de ceremonie gemist maar sta nog even na te genieten met een koud biertje en een stuk koude pizza. Wat een week, wat een indrukken. Wat is Groningen prachtig, en wat een rijkdom dat er boeren zijn die oog hebben voor natuur in en rond hun bedrijf. Als ik over 25 jaar dezelfde tour fiets, hoop ik de ideeën van deze pioniers overal terug te zien in het landschap. Dan moeten we nog wel even aan de bak!

"Wat een week, wat een indrukken. Wat is Groningen prachtig, en wat een rijkdom dat er boeren zijn die oog hebben voor natuur in en rond hun bedrijf".

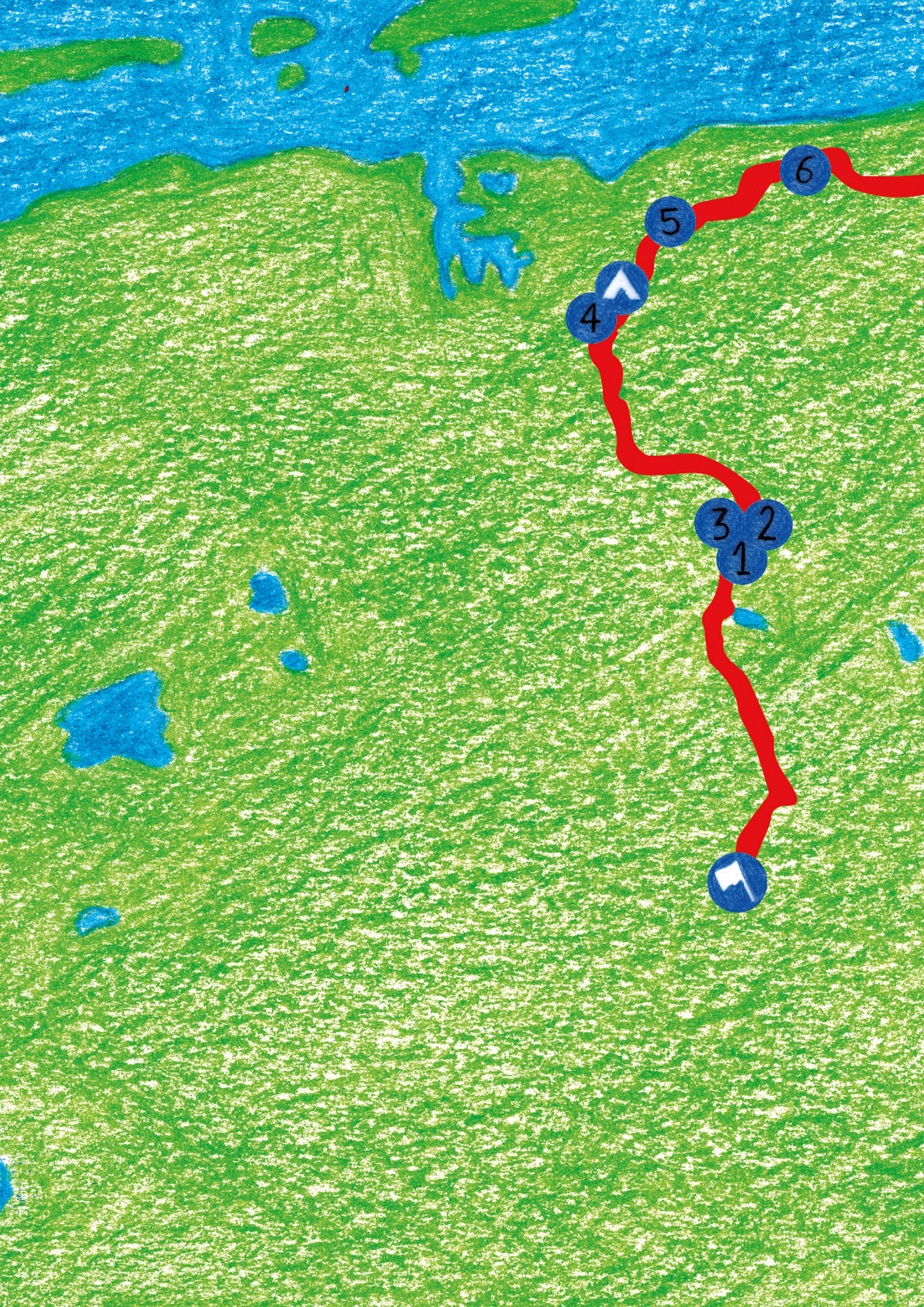
6
5
4
3
2
1